

У2007
3к

ЖЕТИНШІ СӨЗ

ҚОЗЫ КӨРПЕШ

seminari cöz
seminari cöz
seminari cöz
seminari cöz
seminari cöz
seminari cöz

Урас бала анадан туғанда екі түрлі мінезбен
туады: біреуі - ішсін, ұрссін, ұйқтасам деп
туғанды. Бұлар - тәңкің құмары, бұлар болмаса,
тәң ұранға қонақ үй бола алмайды. Қам өзі
өспейді, қуат тапмайды. Біреуі - білсін екен
демекшілік. Не көрсе соған талпынып, ұралтыр-
ұралтыр еткен болса, оған қыздырып, аузына
салып, әлкім татып қарап, тамағына, бетіне
басып қарап, сырнай-көркей болса, дауысына
ұйытылып, оған ұрғызтқырғанын ит ұрса да, мал
шұмаса да, біреу күлсе де, біреу ұрымаса да туға
ұрысқан, "ол немене?", "бұл немене?" деп, "ол неге
ұйытты?" деп, "бұл неге ұйытты?" деп, көзі көрсен,
құлағы естігеннің бәрін сурап, танығыптың
көргенің. Мұның бәрі - ұран құмары, білсін
екен, көрсін екен, ұйытсын екен деген.

Дүниенің көрінген қам көрінбеген сырғын
түсімен, ең болмаса еңкей білмесе, адамдықпен
орны болмайды. Оны білмеген соң, ол ұран адам
ұраны болмай, лайуан ұраны болады.

Әдейі құдай тавала лайуанның ұранынан
адамның ұранын ірі ұрағатқан, сол әсерін
көрсетіп ұрағатқанды. Сол қуат ұрғызған, ми
толмаған есіз бала күнелі "бұл немене, ол
немене?" деп, бір көрсені сурап білсін екен дегенде,
ұйқы, тамақ та есімізден шығып кететүр
құмарлықпен, ұрғызтқан соң, ақыл кіргенде,
орнын тауып ізденіп, кісісің тауып суранғын,
ғылым тапқанардың ұранына
неге салмайды еміз?

Сол өрістетіп, өрісімізді ұдартып, құмарлықпен
ұрыған қадынамызды көбійтсек керек, бұл ұранның
тамағы еі. Тәңкің ұран арттық еі, тәңкі
ұранға бас ұрғызса керек еі.

Абай. Қара сөздер. Ұрғызтқыш сөз.

ҚОЗЫ КӨРПЕШ

ЛИРО-ЭПОСТЫҚ
ПОЭМА

М.Ж. Көпейұлы нұсқасы

АЛМАТЫ • МЕКТЕП

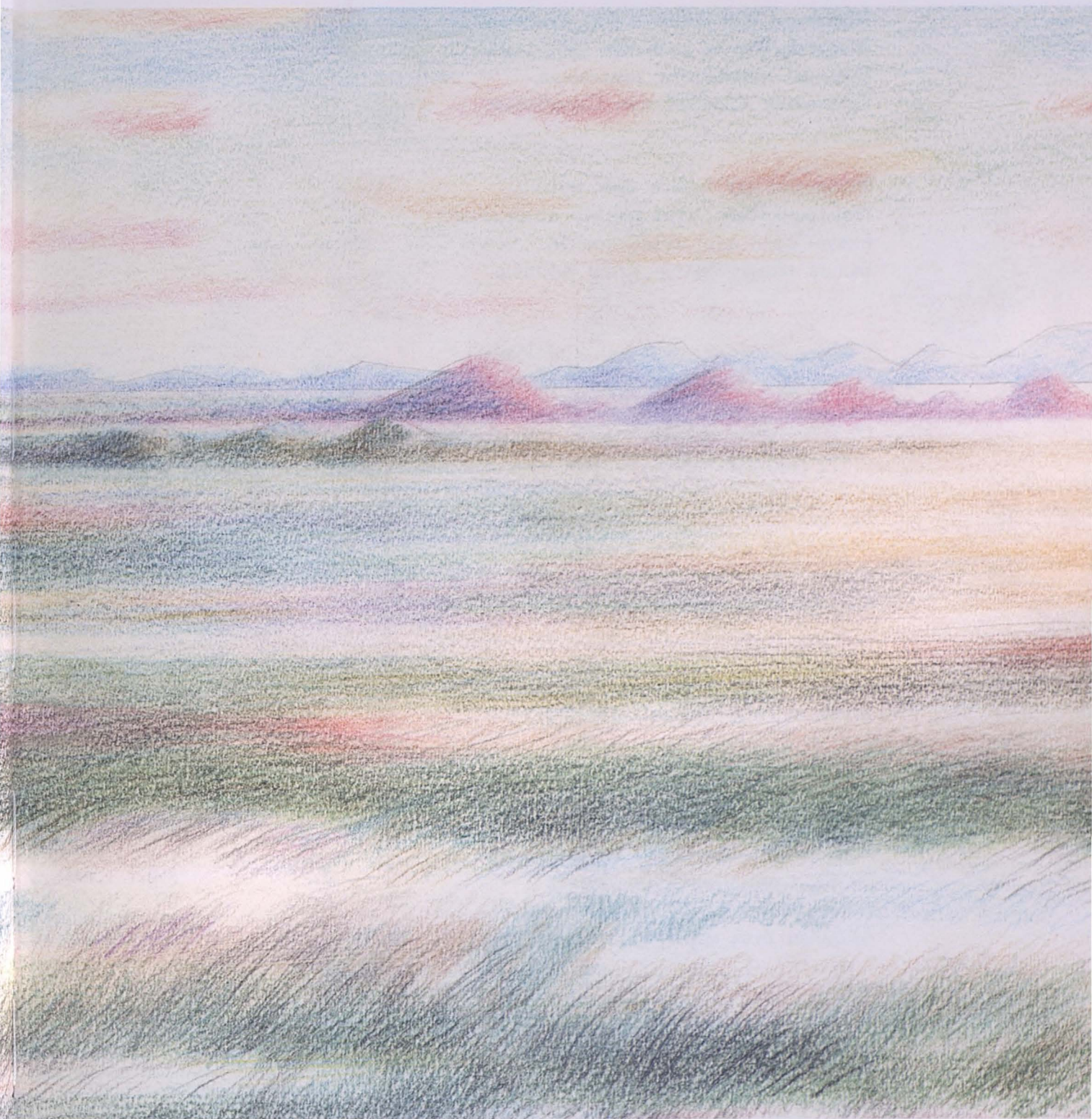
ҚОЗЫКЕ ЖЫР БОЛҒАЛЫ БІРТАЛАЙ ЖЫЛ,
ТУЫСЫНДА ЖАҚСЫҒА БІР ҚЫЗЫЛ ГҮЛ.
ШЫҒАРДЫҚ ӨЛЕН ҚЫЛЫП БҰЛ ҚИССАНЫ,
БАЯННЫҢ СҰЛУЛЫҒЫН ЕСІТІП БІЛ.

ҚОЗЫ КӨРПЕШ

Жаратқан жан біткенді бір құдай-ды,
Жаратты жарық үшін күн мен айды.
Бұрынғы ноғай-қазақ заманында,
Сөйлеймін Қарабай мен Сарыбайды.

Жарасқан нәр түйеге биік өркеш,
Мен сөйлесем, жұрт тындар ертенді-кеш.
Екеуін сәтті күні құдай қосқан,
Баянға ғашық болған Қозы Көрпеш.

Сөз қылдым Қарабай мен Сарыбайды,
Ноғайлыны екеуі асырайды.
Қолында сүйетұлын баласы жоқ,
Перзент үшін екі бай зар жылайды.

Екі бай сәтсіз алқа мінбейді екен,
Жұмыссыз ел аралап жүрмейді екен.
Дәулеті екеуінің мол болған соң,
Қасына бір-бірінің келмейді екен.

Екі бай бейсенбі күн аңға шықты,
Жұртына алтанды деп өкім шықты.
Туғалы бірін-бірі көрмеген бай,
Жүртенде құлан аулап жолынысыпты.

Жүртенде құлан аулап жолынысыпты,
Бір-бірін ақылменен болжасыпты.
Сәлем беріп бір-біріне тұрғанында,
Алдынан буаз марал аң қашыпты.

— Көкілін алшаң көрдің, сылаптан-ды,
Баласын марал алып жылаптан-ды.
Үйдегі үй кісіміз күмәнді еді,
Сарыбай, сен алтасаң, мен алтан-ды.

Сарыбай Қарабайға сөз айтқан-ды:
— Баласын марал атып жылатпан-ды.
Біздің де үй кісіміз күмәнді еді,
Қареке, сіз атпасаң, мен атпан-ды.

— Екеуміз жол-жобадан адаспалық,
Далада марал үшін таласпалық.
Сарыбай, сен ат сана, мылтығың бар,
Берсең де бір мүшесін санаспалық.

Екі бай аңға шыққан әр күн екен,
Жарастықты әзілге келген екен.
Екеуі де ұл тапса бәйбішелер,
Құшақтасқан дос болсын деген екен.

Екі бай әзіл сөзге кірген екен,
Бірін-бірі құмар боп көрген екен.
Біреуі ұл, біреуі қызды тапса,
Құдай қосса біз қостық дескен екен.

Қарабай құдай жазса деген екен,
Аузына жақсы лепес кірген екен.
Үйде қатын ұл тапсын, құй қыз тапсын,
Қалыңмалмен берейін деген екен.

Екі бай әңгімеге кірген екен,
Бір-бірінің сөзіне көнген екен.
Екеуі айдалада құда болып,
Жүз жылқы, қырық қара нар берген екен.

Қарабай кең пейілге кірген екен,
Сөйлескенін көп қызық көрген екен.
«Мінеки, бергенімнің алды осы», — деп,
Қарғыбау Айбас құлды берген екен.

Сол кезде қара жаңбыр күн жауыпты,
Қарабай қалжың сөзбен жол тауыпты.
Қатыны Қарабайдың Мамабике,
Байы түзде жүргенде ұл тауыпты.

Екі бай аңға шығып жүрген екен,
Бір адам: «Шүйінші» — деп келген екен.
Қатыным ұл тапты деп қуанғаннан,
Жүз жылқы шүйіншіге берген екен.

Жүргенде құлан аулап күн жауыпты,
Сарыбай қалжың сөзбен жол тауыпты.
Қатыны Сарыбайдың ол Қаракөз,
Жүргенде байы түзде қыз тауыпты.

Екі бай аңға шығып жүрген екен,
Бір адам шүйіншіге келген екен.
Қатыным қыз тапты деп қайғы қылып,
Тайлы бие шүйіншіге берген екен.

Қарабай қалыңмалын берген екен,
Далада естіп қуаныш көрген екен.
Қызығы көрген-білген сол-ақ болып,
Қарабай үйге жетпей өлген екен.

Қолында бәйбішенің алтын жүзік,
Жас бала жетім қалды-ау, көзін сүзіп.
Қуанышын жалғызымның көрейін деп,
Жығылды жеткен жерде мойны үзіліп.

Той қылып екі қатын көп мал сойды,
Бұл тойға жұрт жиылып асқа тойды.
Бабай түкті шашты Әзиз ақтап келіп,
Қозыке мен Баянның атын қойды.

Екі бай бір маралды тосып кетті,
Алдынан буаз марал шошып кетті.
Ер Қозыке құрсақта, Баян іште,
Іште жатқан екеуін қосып кетті.

Борайды оңды-теріс көп жауған қар,
Сол күнде Сарыбайдың бейілі тар.
Сарыбай мен Қарабай құда болған шақта,
Құл екен еншілестеу Әлжаппар.

*Сарыбай қызымды жесір қатын, жетім балаға қор қылғанша деп
бұзылып, Аягөзге қарай аусақ қайтеді деп, Әлжаппарға ақылдасады.
Сонда қатыны айтқаны:*

— Біледі Әлжаппар малдың жайын,
Жалғызға жазған шығар бір құдайым.
Баланы жастай қалған зар жылатып,
Барасың қайда қашып, қу бас байым.

— Қой, қатын, көп сөйлем, көңілім қалар,
Көңіліме мұнда тұрсам қайғы толар.
Қаракөз, көп сөйлемей жық үйінді,
Алдыңда ноғайлының көп жұрты бар.

Сол заманда Аягөзде ноғайлы деген халық бар екен. Сонда Қаракөз айтады:

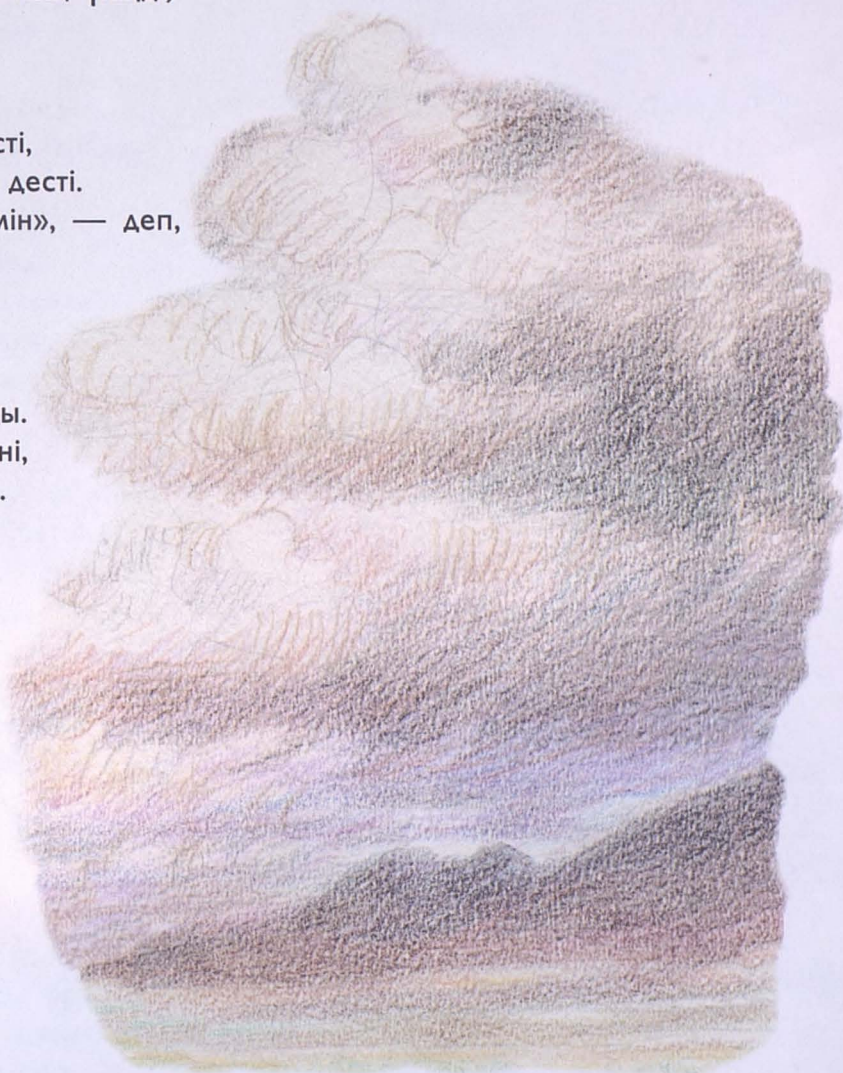
— Көшкенмен мұндай жерге қона алмассың,
Мұндағыдай дәулетті бола алмассың.
Жетім ұл, жесір қатын қан қақсатып,
Кеткенмен барсаң қайда оңалмассың.

Қаракөз Сарыбайдан түңіледі,
Қайғымен ас-су ішпей бүгіледі.

— Қой, қатын, көп сөйлемей, жық үйінді, —
Деп байы қатынына жүгіреді.

Сарыбай әуелдей-ақ жарым есті,
Қыз беріп, әуел неге «құдай» десті.
«Қызымды жетім ұлға бермеймін», — деп,
Аяғын Өлеңтінің өрлей көшті.

Мамабике қайғымен тарылады,
Құдасына көшпе деп жалынады.
Өлеңтінің бойынан көшкен күні,
Сарыбайдың сабасы жарылады.

Сарыбайдың сабасы қорлы болған,
Қырық қара нар арықтап жолда қалған.
Сарыбайдың сабасы жарылған жер,
Ақкөл менен Жайылма сонан қалған.

Баян Сұлу шырайлы боп өсіпті,
Қозыкеден айырылып күй кешіпті.
Құдай қосқан құдасын тастай қашқан,
Сарыбайдай көрмессің жарым есті.

Көшкен соң Әлжаппар қуанады,
Қолына қуанғаннан ту алады.
Айшылықты алты басқан қара бедеу,
Мініп алып Әлжаппар құл жер қарады.

Әлжаппар қара бедеу атқа мінді,
Айлық жерге бір күнде барып келді.
Сарыбай Әлжаппардан сөз сұрайды:
«Біз қонғандай от-суың бар ма?» — деді.

— Сареке, сондай жақсы ойың бар-ды,
Алдыңда сан жетпеген қойың бар-ды.
Бұл арада отырма, үйінді жық,
Алдыңда Аягөздің бойы бар-ды.

— Мал қонғандай алдыңда көл бар ма екен,
Ел қонғандай кең дала жер бар ма екен?
Отын-суын көрдің бе Аягөздің,
Бізге басшы болғандай ел бар ма екен?

— Бірталай Аягөздің саласы бар,
Ноғайдың тастан соққан қаласы бар.
Бағатұғын ноғайдың көп малы жоқ,
Таусылмас әр саланың даласы бар.

Бастады Әлжаппар құл көрген жерге,
Арасы Аягөздің айлық жерде.
Түн қатып, күндіз жатып көшіп-қонып,
Сарыбай көшіп келді Аягөзге.

Сарыбай Аягөзге көшіп келді,
Ноғайдың сиыр баққан құлы көрді.
Дәулеті бар бір шалқар бай келді деп,
Мырзаға Сұлтанғазы хабар берді.

Қаракөз аппақ шаңқан үйін тікті,
Баян жас жарастырып жиды жүкті.
Ноғайдың Сұлтанғазы бір мырзасы,
Шақыртты Сарыбайды ерулікке.

Ерулікке келсін деп кісі салды,
Баянды келген кісі көріп қалды.
Туған айдай балқыған бір қыз бар деп,
Жұртына ноғайлының айтып барды.

Баянның сұлулығын ноғай білді,
«Қыз келсе, көреміз», — деп қарап тұрды.
«Тойға келсе, Баянды көреміз», — деп,
Төрт жүз жігіт алдынан қоршап тұрды.

Әлжаппар құл, Сарыбай атқа мінді,
Айбас сорлы мал бағып үйде тұрды.
«Біз де барып ноғайды көрелік», — деп,
Баян Сұлу, Қаракөз бірге жүрді.

Сарыбай үй-ішімен тойға келді,
Ноғайлар бай келді деп сыйлап тұрды.
Сыйы екен ноғайлардың сонан қалған,
Алдына самауырын шайды қойды.

Сонда шайды көріп тамсанып, Сарыбайдың бәйбішесі айтқан:

— Ауылға ноғай келсе, барушы едік,
Қазине малға сатып алушы едік.
Шай қылып жапырақты кім ішіпті,
Қантыңды көз ауруға салушы едік.

Бәйбіше Аягөзді жерсінбейді,
Молдығын Аягөздің көрсін дейді.
Үйренген қырда жүріп ол бәйбіше,
Қант, шайды алдындағы менсінбейді.

— Қой, қатын, көп сөйлеме, көңілім қалар,
Ноғайлар мұны естісе ашуланар.
Көңіл қылса еріне қыз берелік,
Ноғайдың толып жатқан мырзасы бар.

Қаракөз бұны естіп талып түсті,
Қайғы мен наза булап күйіп-пісті.
— Малы жоқ ноғайлының беретұғын,
Қылайын неге дәрі өңшең мысты.

Баян жас құйған шайды алып ішті,
Қаракөз ұмытпайды өткен істі.
Жалғызы Шақшақ байдың Қодар мырза,
Баянға төрде отырған көзі түсті.

Тәрде отырған Баянға көзі түсті,
Шымылдықтан көре алмай күйіп-пісті.
Баянға ауызба-ауыз бір тілдесу,
Қодарға жұмыс болды көкейкесті.

Баян көркі таудағы мұнар болды,
Қодар көзі түсумен құмар болды.
Баянға бір тілдесіп қалайын деп,
Қайтқанда Қодар мырза қасына ерді.

Қодар мырза отыр тыста, Баян үйде,
Оң жақта құрулы тұр алтын күйме.
Күймеге үйден шығып қыз барғанда,
Соңынан қалмай ерді Қодар бірге.

Сонда Қодар айтады Баян Сұлуға:

— Ақ төсін әулиенің кең алармын,
Мұндағы ноғайлармен тең болармын.
Менсініп сөйлеспейсің, сұлу Баян,
Берсем де әке-шешем, сені алармын.

Сонда Баян былай деп жауап берді:

— Қолымда жетелеген нарым бар-ды,
Тимеймін ноғайлыға, арым бар-ды.
Қодеке, мазамды алмай жайыңа жүр,
Алтын айдар, шоқ белбеу жарым бар-ды.

Сонда Қодар айтқан:

— Баян жас, сен білмейсің ноғайымды,
Көрген соң-ақ жүзіңді көңілім толды.
Сөйлейсің қалай-қалай пейілі қара,
Байыңның менен артық аты кім-ді?

Сонда Баян Сұлу айтқан:

— Сұрасаң менің жарым — Қозы Көрпеш,
Қызы едім мен Сарыбай Баян еркеш.
Бабай түкті шашты Әзиз хабар берген,
Тілеу тілеп жүремін ертеңді-кеш.

Баянның сұлулығын ноғай білді,
Көрген соң аламыз деп көңіл қылды.
Сарыбайға мал бағып жағу үшін,
Тоқсан мырза бас қосып жалға жүрді.

Тоқсан мырза кеңесіп жалға жүрді,
Бір қыз үшін бенде боп қызмет қылды.
Сарыбайға жағымды боламыз деп,
Қодар бас боп тоқсан құл малға келді.

Айбастың бір құдайға ісі жақты,
Қодар құл ала айғырмен жылқы бақты.
Сарыбайға жағынып бағу үшін,
Түйеші, биеші боп желі қақты.

Баянның асты жасы жаңа он бестен,
Тұрса ойдан кетпестей, жатса — түстен.
Қарағаштай азып-тозған ноғайлы елі,
Айрылды бір қыз үшін ақыл-естен.

Айбас құл ерте тұрып бетін жуды,
Қодар құл ала айғырмен жылқы қуды.
Құдайдың құдіретімен буаз болып,
Қанатты қара бедеу құлын туды.

Тоқсан құл бір Баянға таласады,
Сыртынан аламыз деп жанасады.
Құлынның Бақаайғыр деп атын қойды,
Бедеуден үш күннен соң бойы асады.

Айбас құл Баянменен болды жуық,
Жиренді Сарыбайдан көңілі суып.
Жарыңа құдай қосқан барамын деп,
Жаратты Бақаайғырдың тілін буып.

Баянменен Қозыке құдай қосқан,
Ортадан Айбас келіп жақындасқан.
Жарыңа құдай қосқан барамын деп,
Баянға Айбас келіп ақылдасқан.

Айбас құл қашайын деп ойына алды,
Азыққа бір құнан қой сойып алды.
Құдай қосқан жарыңа барамын деп,
Баянның домбырасын қолына алды.

Айбас құл қашайын деп ойына алды,
Баянмен ақылдасып мейірі қанды.
Тағы да сәлемдеме бер деген соң,
Баянның бет моншағын оны да алды.

Айбас құл қашайын деп ойына алды,
Айбастың айтқанына Баян нанды.
Басыңнан сәлемдеме белгі бер деп,
Баянның қарқарасын қолына алды.

Айбас құл қашайын деп ойына алды,
Көп кідірмей жүруге ыңғайланды.
Сәлемдеме бұйымы көп болсын деп,
Алтын сандық, ақ жамшы оны да алды.

Сәлемдеме бес бұйым қолына алды,
Бұйымдарын бір жерге жиып салды.
Жылқыдағы Бақаайғырды іздеп барып,
Түні бойы таба алмай көп сандалды.

Айбас құл Бақаайғырды іздеп жүрді,
Біреуі тоқсан құлдың оны көрді.
Айбас құл Бақаайғырды іздеп жүр деп,
Көрген құл Қодар құлға айта келді.

— Қодеке, сізден дұшпан асқалы жүр,
Ізінді қара дауыл басқалы жүр.
Неғып шыдап жатырсың, ау, Қодеке,
Айбас құл Бақаайғырмен қашқалы жүр.

Сонда Қодар айтқан:

— Қалаға пұл апарып сататұғын,
Айбасым маған сырын айтатұғын.
Айбас құл мені тастап, қайда кетсін,
Жылқының ортасында жататұғын.

Сонда құл айтқан:

— Қодеке, қыздан мейіз алмаймысың?
Баянға, ғашық болған, бармаймысың?
Айбас құл Бақаайғырмен қашқалы жүр,
Тіліме көріп келсем нанбаймысың?

Қодар қостан ақырып тұра келді,
Қатты дауысы Айбасқа естіледі.
Айбас қайтып жылқыдан жетіп келді,
«Дауысың неге шықты, айтшы, Қодар?» — дейді.

Сонда Қодар айтқан:

— Айбас құл, жүрмек болсаң, мен нетейін,
Бір салып қамшыменен еңіретейін.
Мені тастап тазшаға жүрмек болсаң,
Қолымнан амандасып жөнелтейін.

Сонда Айбас айтады:

— Қолымнан өзім жазып хат берейін,
Кісіні сізден басқа жат көрейін.
Қодеке, құлға сенбей, жайыңа жат,
Болғанда ертең сәске ат берейін.

Қодар сеніп бұл сөзге жатып қалды,
Айбас қайтып жылқыға жаяу барды.
Қызыл іңір болғаннан жылқы аралап,
Таң атқанда айғырын тауып алды.

Сәлемдеме бес бұйым қолына алды,
Бақаайғырды баса ерттеп мініп алды.
Аяғездің бойынан шыққан күні,
Итішпестің бойында ұйықтап қалды.

Ертең сәске болғанда жылқы келді,
Жылқы баққан тоқсан құл елге келді.
— Түндегі мал күзеткен Айбасың жоқ,
Енді қайдан табамыз, Қодар? — деді.

Сонда Қодар айтты:

— Сендерге Айбас сырын айтқан шығар,
Ауылға таң атқан соң қайтқан шығар,
Күзетте таң атқанша жүрген байғұс,
Бір шұңқырда қорғалап жатқан шығар.

— Тоқсан кісі жер жүзін іздеп жүрдік,
Тобылғылы шұбардан ізін көрдік.
Өзен, су, томар, көлден түк қоймадық,
Таба алмай, келіп сізге хабар бердік.

Қодар бұл сөзді естіп тұра келді,
Жылқыдан ала айғырын ұстап мінді.
Не де болса тілдесіп қалайын деп,
Сегіз құл он алты атпен іздеп жүрді.

Қодар мен Әлжаппар құл төрт ат мініп,
Қасына қос атпенен алтау еріп.
Итішпестің бойында жатқанында,
Сегіз құл он алты атпен жетті келіп.

Сонда Қодар сөйледі:

— Айбас құл, жүрмек болып көрдің бе түс,
Көрерсің алғыс айтсаң көп рәйіс.
Күймеде Баян Сұлу жылап жатыр,
Барасың қайда қашып, Айбас байғұс?

Сонда Айбас айтты:

— Қодеке, бұл сөзіңе шын нанам мен,
Аузыма мейіз берсең саламын мен.
Жыласын маған неге сұлу Баян,
Жарына құдай қосқан барамын мен.

Сонда Қодар айтты:

— Айбас құл, жылдам үйге қайтшы, — дейді, —
Сөзіңді майда қылып айтшы, — дейді. —
Айбастың айтқан сөзін есіттің бе,
Әлжаппар, оғың кезеп тартшы, — деді.

Айбас құл ұшып жерден түрегелді,
Кеудесін жалаңаштап тоса берді.
Әлжаппар атқан оғы көкке шығып,
Қодардың атқан оғы жерге кірді.

Сонда екеуінің оғы бірдей далаға кеткенін көздері
көрген соң, бұған да бір кезек берейік деп,
«енді сен атшы», — деді.

Бірі айтты: «Аттың басын қарат, — деді, —
Қашпақ-кумақ бұрынғы санат, — деді. —
Баянмен ақылдасып көңілің өскен,
Айбас құл, жолың ақ қой, сен ат», — деді.

Айбас құл оқ атуға ыңғайланды,
Біреуін қырық кез оқтың қолына алды.
Он алты сегіз құлдың атын атып,
Бойында Итішпестің жаяу қалды.

Айдалада сегіз жан жаяу қалды,
Айбас байғұс құтылып демін алды.
Далада сегіз құлдың алтауы өліп,
Қодар мен Әлжаппар құл елге барды.

Айбасқа ерлік, мақтау жарасыпты,
Тоқсан құл бір Баянға таласыпты.
Туғалы жол жүрмеген бейшара Айбас,
Жолынан жүретұғын адасыпты.

Айбас құл адасқанын білмей қалды,
Қыз үшін ғаріп жанын отқа салды.
Итішпестің бойынан шыққан күні,
Екі қалың ағашқа душар болды.

Айбас аттан түсті де, жата қалды,
Бақаайғырын суытып, демін алды.
Баянның домбырасы ұмыт қалып,
Домбыралы-Моншақты содан қалды.

Айбас құл адасқанын білмей қалды,
Қыз үшін ғаріп жанын отқа салды.
Баянның алтын сандық түсіп қалып,
Алтын сандық, Ақшатау содан қалды.

Айбас құл адасқанын білмей қалды,
Қыз үшін ғаріп жанын отқа салды.
Тоқырауын Бақаайғыр тоқтаған жер,
Тоқырауын-Жамшылы содан қалды.

Айбас құл адасқанын білмей қалды,
Қыз үшін ғаріп жанын отқа салды.
Баянның қарқарасы түсіп қалып,
Қарқаралы-Қазылық содан қалды.

Айбас құл адасқанын білмей қалды,
Көп ағашты бір тауда демін алды.
Баянның туған жерін танып біліп,
Баянауылы деген тау содан қалды.

Айбас құл адасқанын жаңа білді,
Бойына Есіл — Нұра қайтып келді.
Есіл — Нұра бойына жеткен кезде,
Бақаайғырдың белі ісіп жауыр болды.

Ай қараңғы, күн бұлт, тұманданды,
Қозыке Баян жасқа құмарланды.
Үш күн жатып айғырын жазып алып,
Жауырбұғы деген тау сонан қалды.

Айбас құл онан шығып тағы жүрді,
Танымаған көп жерді көзі көрді.
Шу, Таластың бойына келген екен,
Көп қой жайған қойшыға душар болды.

Айбас байғұс қойшыға тура жүрді,
«Қай ауылдың қойы?» — деп сұрау қылды.
«Шын танымай тұрмысың, Айбасеке,
Баққаным Қарабайдың қойы», — деді.

Екеуі ата-тегін теріседі,
Малтасын торсықтағы бөле ішеді.
Қойды баққан Қонғабай кенже інісі,
Танысып зар жыласып көріседі.

Айбас құл Бақаайғырға мініп келді,
Үйге таман аяңдап желіп келді.
Бақаайғырды белдеуге байлай салып,
Үйіне Қарабайдың кіріп келді.

Қайғымен Мамабике тарылады,
Айбас құл түздегі асқа жарымады.
Қартайған қайғыменен Мамабике,
Өзі берген Айбасты танымады.

— Орнымнан отыра алман тұрсам дағы,
Танымаймын сол кеше көрсем дағы.
Шырағым, қай баласың, жөніңді айтшы,
Қалмаған жұрт танырлық мұршам дағы.

— Үйіңе мұнан бұрын келіп пе едім,
Күніңде түгел тұрған көріп пе едің.
Екі бай аңда жүріп құда болып,
Айбас құл қарғыбауға беріп пе едің.

— Күн қайда көрісетін күліп-ойнап,
Шырағым, жылқыда жүр бие байлап.
Жолаушы боп жүре бер, танып қояр,
Жүр еді тазшаменен асық ойнап.

«Қарағым, сенен менің тілегім болсын: келдім деме, мен көрдім демеіін, жолаушы болған бойыңмен жүріп кете бер, егер сені танып бір хабар алса, мені ұлытып тастаған бойымен тастап кетер де қалар, онан соң менің бұл күнім өзіме көр болып, қараң суалып қаламын аш, енді менің обалыма қалма», — деген соң Айбас аттанып жүре берді. Сонда іште қалған Қозыны бір көріп кетуге құмар болып, «өзім бір көріп кетейінші», — деп жанасалап, жанамалап асық ойнап жатқан балаларға келеді.

Айбас құл Бақаайғырға мінді дейді,
Құмарланып көруге келді дейді.
Тазшаменен жүр екен асық ойнап,
Айбас байғұс көргелі келді дейді.

Қозыке ойнар алтын сақа салып,
Тазшаның бар асығын ұтып алып.
Көрген жерден таныды Айбас құлды,
Асық ойнап жүргенде қарап қалып.

Ойнап жүрген тазшамен керіседі,
Ұтып алып кенейді, бөліседі.
Ойнап жүрген асығын тастай беріп,
Түрегеліп Айбаспен көріседі.

— Жақсының жүрген жері той-мереке,
Бұл елге қашан келдің жалғыз жеке.
Жарымнан құдай қосқан не білесің?
Шын сөйле бұлтармастан, Айбасеке?!

Айбас бұған келгенін білдірмейді,
Сәлем беріп көрісіп үндемеді.
Білдірсем жұртқа өсекті болармын деп,
Үндемей атқа мініп жөнеледі.

Қозыке айтпаған соң қапа болды,
Көңіліне ызаланып құса толды.
Үш түіе сексеуілден көмір жағып,
Ұсталарды жидырып алып келді.

Ұсталар соғып темір садақ қылды,
Ер Қозыке садақ атып талап қылды.
Өрмек құрып отырған бір кемпірдің,
Үйін атып, көшіріп мазақ қылды.

Кемпір сөзін балаға тік айтады,
Ойнап жүрген баланы мұңайтады.
«Өрмек құрған кемпірді әжуа қылмай,
Жарыңды іздеп алсайшы!» — деп айтады.

Ақылы жоқ бұл кемпір нені айтады,
Бар сөзін өзі білмей кім айтады.
«Үйіңді өзім орнына қондырайын,
Айтқан сөзің түгел айт», — деп айтады.

— Бір тудың Қарабай мен Сарыбайдан,
Сендерді тілеп қосты бір құдайдан.
Оған неге бармайсың, байғұс балам,
Құдай қосқан жарың бар сұлу Баян.

Қозыке бұл сөзді естіп түңіледі,
Қайғымен ас-су ішпей бүгіледі.
Ойнап жүрген садағын тастай беріп,
Шешесінен сұрауға жібереді.

Қозыке жылап үйге қайтты дейді,
Кемпір әбден ұқтырып айтты дейді.
Қай мезгілде Баянды көремін деп,
Үш күн, үш түн дым сызбай жатты дейді.

Үш күн, үш түн арада өтті дейді,
Қарны ашар мезгілі жетті дейді.
— Қарным ашып барады, жан шешеке,
Қазаныңды ашсаңшы, — депті дейді.

Үш күн, үш түн арада өтті дейді,
Шешесіне бір қайғы бітті дейді.
— Қазанымды асайын, шырағым-ай,
Жантақ теріп келе ғой, — депті дейді.

Ер Қозыке жантаққа кетті дейді,
Жантақ алып үйіне жетті дейді.
Жантақ теріп келеді жалғыз бала,
«Шешеке, бидай қуыр», — депті дейді.

Шешесі жалғызының тілін алды,
Қазанына бір аяқ бидай салды.
Жалғыз бала қасында қарап отыр,
Бидай пісер мезгілі болып қалды.

Бидай пісер мезгілі жетті дейді,
Күйіңкіреп түп жағы кетті дейді.
— Бидай салып берейін тойғаныңдай,
Аяқ ұста, шырағым, — депті дейді.

— Шеше, сенен басқаны танымаймын,
Аса қарыным ашпаса налымаймын.
Шешеке, маған берсең, қолыңмен бер,
Аяқ пен шөмішіңе жарымаймын.

Шешесі жалғызының тілін алды,
Қазандағы бидайға қолын салды.
Бидайды уыстаған бойыменен,
Шешесінің қолын ұстап тұра қалды.

Шешесі жалғыз ұлын күтті дейді,
Ыстық бидай қызуы өтті дейді.
— Адамың атастырған бар ма, жоқ па,
Шешеке, соныңды айтшы, — депті дейді.

Ыстық бидай қолынан өтті дейді,
Бұл қу шұнақ не пәле айтты дейді.
— Ата-анаңның атастырған дымы жоқ,
Антұрғанға кім айтқан? — депті дейді.

— Кім көрінген кемітіп мені айтады,
Өрмек құрған кемпірлер нені айтады,
Кімге озбырлық қылсам, сол тура басып,
Еріншек ез құл десіп мені айтады.

Ыстық бидай қолынан өтті дейді,
— Жұрт өсегі түбіме жетті, — дейді. —
Қолым күйіп барады босатшы енді,
Қалыңдығың бар еді, — депті дейді.

Өкініп ұмытпайды өткен істі,
Айрылып сүйгенінен қайғы құшты.
Бидайды қолындағы босатқанда,
Терісі алақанның бірге түсті.

— Аларсың хордың қызын барсаң, балам,
Ұйықтасам түсімде жоқ мұндай заман.
Көз алдымда сен мені тастап кетсең,
Айрылдым жалғызымнан не-дүр шарам.

— Есен болсам, келермін айда, анам,
Алдыңа қойып кетем малды, анам.
Атам қосқан Баянға бару үшін,
Мен ортаға саламын жанды, анам.

— Сұм шешең сен кеткесін қор болады,
Жалғзынан айрылған сор болады.
Шешеңді зар жылатып тастап кетсең,
Сұмырай шешең біреуге күң болады.

— Шешеке, мен тіріде болмассың қор,
«Жалғыз балам бар, — дерсің, — қайында жүр».
Барған кісі қайынынан қайтпай ма екен,
Жалғзың бір күн келер, қара да тұр.

— Жалғзым, мен білмеймін келеріңді,
Білемін барғаннан соң өлеріңді.
Тәңірден тілеп алған жалғзым-ай,
Үзейін арыздасып күдерімді.

Ұша алмас балапан құс бөрі алдында,
Жүзің ыстық көрінсін көп алдында.
Сен кеткен соң тоқсан құл күң қылады,
Қор қылмастан көміп кет, көз алдында.

Қозыке айтты:

— Ақсақалдар бата оқыр туған айға,
Иманды құл кіреді кең сарайға.
Мен түгіл әкем де өліп өлгенің жоқ,
Жыларсың өзің үшін бір құдайға.

Қозыке жүген алып жылқыға барған жері:

Қыстауы Қозыкенің Шатқара-ды,
Сан жетпеген жылқыдан ат қарады.
Жүгенін сылдыратып тұрғанында,
Арда күрең қотыр тай жалт қарады.

Ай қараңғы, күн бұлт, тұман болды,
Қозыке Баян жасқа құмар болды.
Арда күрең тай екен жалт қараған,
Қозыке жүген салса, құнан болды.

Баян сұлу, Қозыке өлең болды,
Құдай берген жақсыға өнер болды.
Құдайдан сол уақытта пәрмен болып,
Ер-тоқымын салғанда дөнен болды.

Көңілі Қозыкенің бітті дейді,
Көп заман сонан бері өтті дейді.
Арда күрең бестіге мініп алып,
Қозыке үйге аяңдап кетті дейді.

Сонда Қозының жүрерін біліп шешесінің айтқаны:

Шешесіне бір қайғы бітті дейді,
Қайғыменен өмірім өтті дейді.
— Сан жетпеген жылқың бар, шырағым-ай,
Оны кімге тапсырдың? — депті дейді.

Парақор би жұрт бұзып төре берер,
Елді бұзған жаманды құдай ұрар.
— Мен кеткен соң бір құдай сақтамай ма,
Жылқы баққан Жидебай бағып жүрер.

Шешесіне бір қайғы бітті дейді,
Қайғыменен өмірім өтті дейді.
— Қора толған қойың бар, шырағым-ай,
Оны кімге тапсырдың? — депті дейді.

Қозыке көңілі көшіп кетті дейді,
Шешесінің түбіне жетті дейді.
— Қора толған қой болса, маған десе,
Аш бөріге жолықсын, — депті дейді.

Шешесіне бір қайғы бітті дейді,
Біткен дәулет түбіме жетті дейді.
— Сыймай жатқан желіге түйең бар-ды,
Оны кімге тапсырдың? — депті дейді.

Жүрмек болып шын көңілі кетті дейді,
«Малға айналып өмірім өтті», — дейді.
— Желіге сыймай жатса түіең, шешем,
Алакүлік отасын, — депті дейді.

Шешесіне бір қайғы бітті дейді,
Қайғыменен өмірім өтті дейді.
— Жасыңнан ақ сүт берген, қарағым-ай,
Мені кімге тапсырдың? — депті дейді.

Азған ел қысым көрсе, ұлық жақтар,
Байы өлсе, қара салып қатыны жоқтар.
— Мен түгіл әкем де өліп өлгенің жоқ,
Қайғырма мен кетті деп, құдай сақтар.

Шешесі кетпесін деп құдайға ат айтады,
Хат білмеген ұғып ап жат айтады.
Жалғызының кетерін білгеннен соң,
Белін бекем буып ап қатайтады.

— Ауылын Сарыбайдың көргенің жоқ,
Жалғызым, кетеріңді білгенім жоқ.
Шырағым, өзің үшін қайғырамын,
Болмаса әкең де өліп өлгенім жоқ.

— Бастаушым бар, жан тілін алма деген,
Садағыңды беліңнен салма деген.
Сәрсенбі күн жұмысыңды бітір дағы,
Бейсенбі күн жолыңнан қалма деген.

— Жаста кеткен Баянның беті аппақ,
Бұрынғыдай заман жоқ бұзылған шақ.
Барма десем болмадың, қуарған қу,
Қодар атты құлынан жерсің таяқ.

— Қодар деген немене, құл ма, сірә,
Жатқанымнан тұрмайын өлсем сонда.
Бір сөз айтсаң, «өлесің» дей бересің,
Шешем, неге қыласың жаман жора.

— Тәңірден тілеп алған жалғыз бала,
Сені маған көпсінген құдай тағала.
Сен кеткен соң тоқсан құл күң қылады,
Арыздасып қалайын бір-ақ жола.

— Құдай басшы, күрең ат жолдасым-ды,
Баянға қылдым құрбан бұл басымды.
Жан барында іздейін сүйген жарды,
Бір өлген соң білемін тұрмасымды.

— Шешеке, мен еркек пе, ұрғашы ма?
Мен Баяннан басқаны алман, сірә.
Әкем қосқан Баянға бармасын деп,
Сөйлеп сөзім өтпейді-ау құрдасыма.

Қыстауы Қозыкенің таулы дейді,
Қалыңнан ат жүре алмас қауды дейді.
Айрылып жалғызымнан қаламын деп,
Шешесі көкке емшегін сауды дейді.

Шешеке үйде отырып күйді дейді,
Қозыке ұшып жерден тұрды дейді.
«Сен кеткен соң мен мұны қайтемін», — деп,
Мүкәммалын далаға үйді дейді.

Жайлауы Қозыкенің бетегелі,
Керме иық, тыран ойлы бөтегелі.
«Сен кеткен соң мен мұны қайтемін», — деп,
Шашыпты дүниелігін өртегелі.

Қозыке жүрмек болып атқа мінді,
Шешесі жүрмесін деп жылай берді.
Қозыке атқа мініп тұрған жерде,
Шешесі жылап тұрып жауап берді.

— Аттан дағы жүре бер көрінбей-ақ,
Ашуымды келтірме, жерсің таяқ.
Барма десем болмадың, жалғыз бала,
Барғаныңнан еш келме, сөзім сол-ақ.

— Қарғыс емес, алғыс қой қарғағаның,
Қорқамын ба Қодардан бармағаным.
Шешеке, бүгін жаман түс көрдің бе,
Көзімше жора қылып қарғағаның.

— Баянға сен барасың намыс қылып,
Не жақсылық көресің онда жүріп.
— Емшек берген әрі жат, — дерсің, балам,
Әл-ауқатым кім білер мұнда келіп.

— Менен жақсы болды ма, кеткен Баян,
Алдыңда жылап отыр тапқан анаң.
Киім болса кие кет үйден, балам,
Сен кеткен соң не болар ғаріп анаң.

Қозыке амандасып атқа мінді,
Шешесі жылап үйде қала берді.
Ақ сүт берген анасын қиып тастап,
Қозыке Баянды іздеп жолға жүрді.

Қозыке Баянды іздеп кетті дейді,
Бұ жалған кімге опа етті дейді.
Ауылдан алты қонып шыққаннан соң,
Айбас қуып артынан жетті дейді.

Айбас Қозыкенің жатпасын біліп, осы бір іздеп шығады ғой деп, ел арасында жай жолаушы болып жүрген екен.

Ақынға құдай берген тіл мен жақты,
Білген сөзді қалдырсақ, бізге ұятты.
Айбас сорлы артынан жеткен жерде,
Баянның айтқан сәлем сөзін айтты.

Қозыке шаш ал десең, бас алады,
Оң сөзге түспей жаман қас алады.
Баянның айтқан сөзін естіген соң,
Елжіреумен көзіне жас алады.

Қозыке жазған хатты оқып білді,
Көңіліне құпиялап сақтап сырды.
Сарыбайға жаранып жағамыз деп,
Айтыпты дұспан болған тоқсан құлды.

«Шырағым, сені мендей көрсін, — депті, —
Айбасты анық тіл деп білсін, — депті. —
Әкем мені Қодарға бергелі жүр,
Тірі болса кешікпей келсін», — депті.

Баянның өр сөзіне мейірі қанды,
Өртеніп іші-бауыры от боп жанды.
Сәлемдеме бергені көп-ақ еді,
Қонған-түскен жерлерде ұмыт қалды.

Айбасты құдай десіп іні қылды,
Сарыбайдың ауылын іздеп жүрді.
Керде күрең, Бақаайғыр мінген аты,
Аягөздің бойына жетіп келді.

Жақсы-жаман кісіні көз көреді.
Тыңдасаң Қозыкеден сөз келеді,
Аягөздің бойына жеткен күні,
Көп қой жайған қойшыға кез келеді.

Екі жігіт қойшыға жетіп келді,
— Қай ауылдың қойы? — деп сұрап білді.
— Сен кеткелі көп заман болып еді,
Қай жақтан келіп тұрсың, Айбас? — деді.

— Баянның бұзылмаған ойы, — дейді, —
Тал шыбықтай бұралған бойы, — дейді. —
Шын танымай тұрмысың, қашқын Айбас,
Баққаным Сарыбайдың қойы, — дейді.

Айбас пен Қозыке амал қылды,
Күн жайлатып тазшаны адастырды.
Баян жас осы жерге бір келер деп,
Алай-дүлей ұйтқытып боран қылды.

Тазша адасып далада өліп қалды,
Оның киімін Қозыке киіп алды.
Күннің боран болғанын көрген соң-ақ,
Сарыбай Баян жасқа жетіп барды.

— Баян жас, бал қаймақты алшы, — дейді, —
Сөз айтам, құлағыңды салшы, — дейді. —
Мал кетер күн аңызы жаман болды,
Қарағым, қой алдынан баршы, — дейді.

— Атеке, сіз биік тау, біз бір шынар,
Ғашық жар бір көрсем деп көңілім құмар.
Атеке, өзіңізбен бір жүрмесем,
Ноғайдың бозбаласы мазақ қылар.

Баян жас қойға таман қадам басты,
Қойды көріп көзінен төкті жасты.
Баян қойға жеткенде күн ашылып,
Әкесімен бірігіп қой айдасты.

Жұрт білмеген Сарыбайдың қойы көп-ті,
Баян Сұлу Қозыкеге іңкәр бопты.
Баян Сұлу қой айдап жүргенінде,
Көлденеңдеп жүрмейді қоңыр тоқты.

— Апеке, не бересің енді, — дейді, —
Күрең атты жездемді көрдім, — дейді. —
Айбасекем Бақаайғырмен қасында жүр,
Сүйінші бер, жездекем келді, — дейді.

Сұлу қыз текеметке түр салады,
Баян сенбей көңіліне кір салады.
— Ойбай, күйген жанымды күйдірме, — деп,
Құйрыққа қамшыменен бір салады.

Қоңыр тоқты шыдамай керіледі,
Баянменен сөйлесуге ерінеді.
Қыздың соққан қамшысы киелі боп,
Қой құйрығы жырмаш боп бөлінеді.

Тоқты жерден бір жұлып шөпті алады,
Баян Сұлу құдіретке таң қалады.
«Мені неге жазықсыз соқтың, Баян,
Ақ жүзіңе дақ түссін», — деп салады.

Тіліне қоңыр тоқты Баян нанды,
Желкесінен бір тал жүнін жұлып алды.
Қамшыменен арқасын бір сипады,
Қазаққа сонан мирас болып қалды.

Сарыбай қызыменен қойға келді,
Баян сұлу бір шетте жалғыз жүрді.
Сарыбай қой қайтара кеткен екен,
Қозыке тазша болып қызға келді.

— Баян жас, бал қаймаққа жаримысың,
Қыдыр боп жолаушыға даримысың.
Әкеңнің атастырған жары кім-ді,
Тазша боп душарласса, танимысың.

— Сұрасаң, менің жарым — Қозы Көрпеш,
Қызы едім мен Сарыбай Баян еркеш.
Келер атты күн бар ма, ойбай, тәңірі?
Мен құдайдан тілеймін ертеңді-кеш.

— Қойыңа мұнан бұрын келіп пе едің,
Жарым бар ғой деп анық біліп бе едің?
Жарыңның қай жерінде белгісі бар,
Бесікте қалған күнде көріп пе едің?

— Сағындым құдай қосқан, алған жарды,
Әкемнің жаста айырған пейілі тар-ды.
Бабай түкті шашты Әзиз хабар берген,
Алтын айдар астында меңі бар-ды.

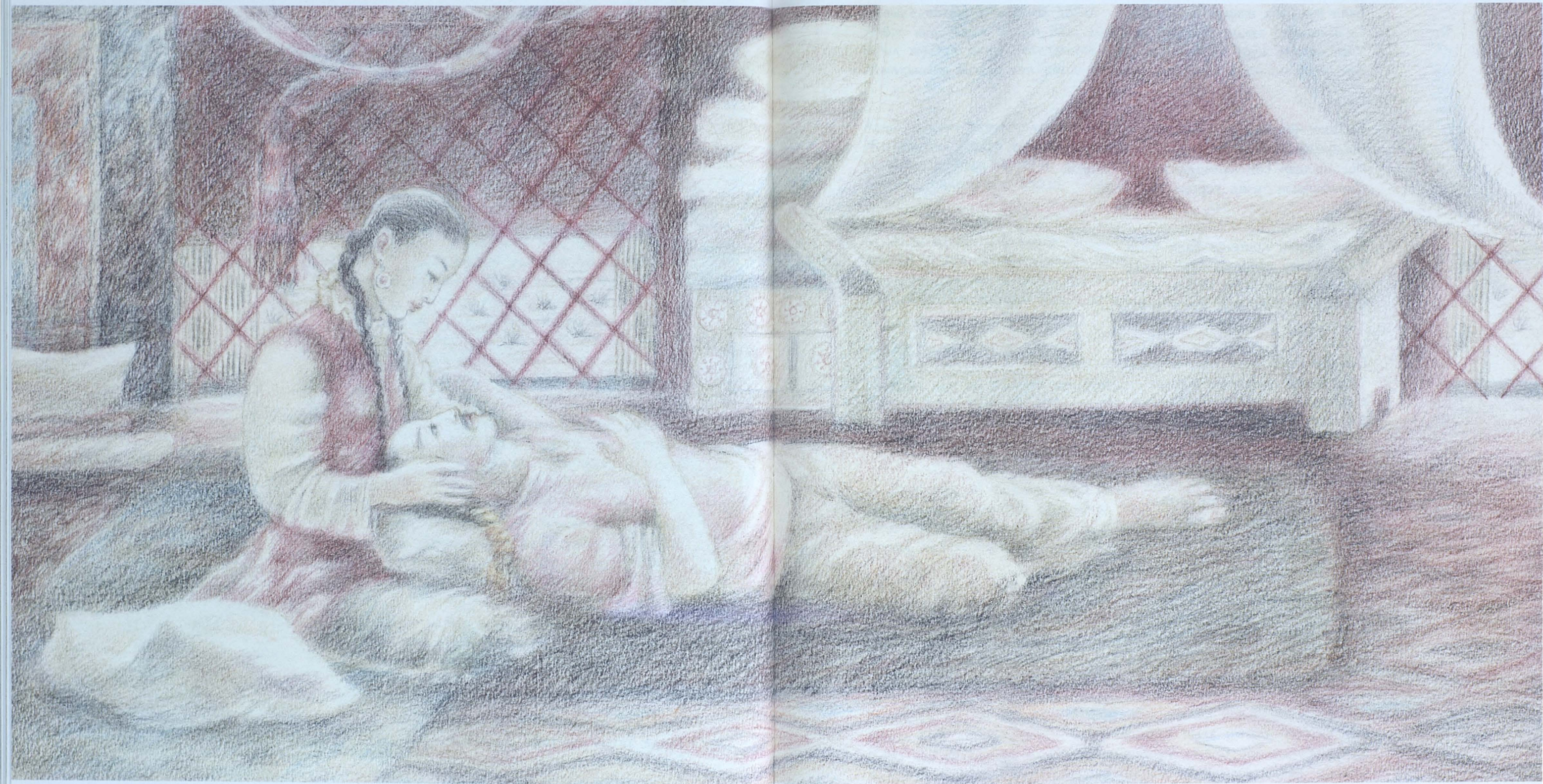
Жеткізді бір тілекке құдіретім,
Қозыке Баян жастың көрді бетін.
Баянға күйеулігін білдіргелі,
Көрсетті ашып басын айдар шетін.

Баян жас өз күйеуін біліп алды,
Тіл қатып бір-екі ауыз мейірі қанды.
Қозыке қылып тағат тұра алмады,
Баянның оң бетінен сүйіп алды.

Қар кетіп қара жерге қақ тұрыпты,
Сүйген құлға дәулет пен бақ тұрыпты.
Сағынып Қозыекенің сүйгенінен,
Бетіне Баян жастың дақ тұрыпты.

Баян жас өз күйеуін білді анық,
Түнде алтын күймеде жүрді дарып.
Баян жас өз күйеуін таныған соң,
Алтын табақ қояды мейіз салып.

Баян жас опа жақпас ақ бетіне,
Қозыке ерді тазша боп қой көтіне.
Үйге кірсем жұрт біліп қояды деп,
Алтын күйме құрдырды қой шетіне.

Қозыке қойды бағып үш жыл жүрді,
Білдірмей Баянменен ойнап-күлді.
Үш жылдан соң күймеде жатқан жерде,
Сарыбайдың тезек терген күңі көрді.

Қара күннің көргенін Баян білді,
Ұйқылы-ояу сескеніп тұра келді.
Барып әке-шешеме айтады деп,
Сезіктеніп Баян жас күңді өлтірді.

Бір күн келіп Баян жас: «Тұршы, — деді, —
Үйге таман, шырағым, жүрші, — деді. —
Әке-шешем қуансын, «күйеуім» деп,
Ақ шымылдық кәдесін қылшы», — деді.

Қозыке Баянменен үйге кірді,
Екеуі ойнап-күліп бірге жүрді.
Алтын айдар белгісін ашып еді,
Қараңғы үй шам жаққандай жарық болды.

Ақ жүзі екеуінің бірдей болды,
Шымылдыңтың ішінде ойнап-күлді.
Бетіне жарық сәуле түскендіктен,
Ұйықтап жатқан шешесі оны көрді.

— Шырағым, қашан келдің, шыныңды айтшы,
Кешіктірмей ұзатып алып кайтшы.
Қойды бағып қор болып жүргеніңше,
Көңілің жақсы жүргендей жылқы бақшы.

Қозыке ертең атқа мінді дейді,
Айбас құл тазша болып ерді дейді.
Ауыл жақтан екеуі келе жатса,
Жылқыдағы Қодар құл көрді дейді.

Ауыл жақтан екеуі келді дейді,
Жылқыдағы Қодар құл көрді дейді.
— Ауыл жақтан келіпсің, екі тазша,
Баян не сәлемдеме берді? — дейді.

— Алты құлаш ала айғыр мінген атым,
Айтсам аузым сүйінер қыздың атын.
Ауыл жақтан келіп тұрған екі тазша,
Қандай сәлем жіберді біздің қатын.

Сонда бұлар айтады:

— Баян жас ай Қодеке десіп отыр,
Талдай бойы Баянның өсіп отыр.
Қодар деген сен болсаң «сәлем, — деді, —
Тірі болса тез келсін», — десіп отыр.

— Баян жас ай Қодеке десіп отыр,
Баян шашын ширатып есіп отыр.
«Өзімнің құдай қосқан жарым келді,
Шұнақ құл көтін қыссын», — десіп отыр.

Қодар құл ашуланып түрегелді,
Жылқыдағы ала айғырын ұстап мінді.
Баянға ауызба-ауыз тілдесуге,
Жылқыдан сегіз кісі елге келді.

Ғашықтар болған машұқ құдай сүйіп,
Қодар жүр екі ортада іші күйіп.
Сегіз кісі жылқыдан келе жатса,
Алдында Сарыбай жүр түйе жиып.

Сонда Қодар айтады:

— Сарыбай, бейілің жаман болдың сараң,
Бақсам да көп жылқыңды күнім қараң.
Қосылып тазшаменен кәміл тапты,
Күймеде Баян деген бақты қараң.

Сонда Сарыбай сөйлейді:

— Алтын күйме ішінде Баян жаным,
Шашбауының шашағы қырық бір талым.
Сен тұрғанда ешкімге бере қалман,
Үндемей жылқыңды бақ, Қодар жаным.

Қодар түзден қуанып қайтып кетті,
Қозыкенің жайланып көңілі кетті.
Жылқыда ала қыстай бірге жүріп,
Жазғытұрым болғанда елге кепті.

Мойнына кер төбелдің тұмар тақ деп,
Шақырды Айбас құлды отты жақ деп.
Ауылға бие байлап Қодар мырза,
Шақырады Қозыкені желі қақ деп.

Қодарға күштілігін білгізеді,
Айбасты ақылменен жүргізеді.
Қодардың қол ағашын керек қылмай,
Қолымен жерге қазып кіргізеді.

Сонда Қодар айтады:

Ақ түзін әулиенің кең айтады,
Ақылы жоқ Қодар құл нені айтады.
— Мынау тазша күшті екен, Әлжаппар-ау,
Аударыспақ ойналық, — деп айтады.

Қозыке бұл сөзді есітіп түрегелді,
Қысыр емген тел торы тайға мінді.
Торы тайға Қозыке мініп алып,
«Толағай бас Қодарым, келші, — деді.

Өктім-өктім сөйлейді малды кісі,
Балуанға тұрады әлді кісі.
Сонша жерден қыз іздеп келгеннен соң,
Құлдан қайдан жасқанар жанды кісі.

Баянжан тоқсан құлға көз салмайды,
Қозыкеден басқаны ойға алмайды.
Ала атпенен Қодар құл тартып еді,
Қозыке тай үстінен қозғалмайды.

Қозыке бір құдайға сиынады,
Тоқсан құл тамашаға жиылады.
Қодар құлды ала аттан тартып алып,
Ұршықтай айналдырып иіреді.

Қодар күліп ойын деп ыржақтайды,
Басқа тартқан үкідей былғақтайды.
«Қодеке, бар болғаның осы ма?» — деп,
Аш белінен қысып ап бармақтайды.

Сонда Қодар ашуланып, жыламсырап, долданып сөйлейді:

— Антұрған мынау тазша түпке жетті,
Мені аударып алған соң, көңілі бітті.
Кісі өңгеріп ойнаған ойының құрысын,
Қоя бер, ердің қасы ішіме өтті.

Саудаға Үргеніштей қала бар ма,
Сөзінде Қозыкенің шала бар ма.
Қодар құлды босатып қоя берді,
Сол жерде қысып қойса, шара бар ма.

Баян алтын күймеде отыр еді,
Аударысын бұлардың көзі көрді.
«Шырағым, құлдан өлер емес екен», —
Деп жағасын ұстаумен тәубә қылды.

Көп жылқы жүрді түзде бетіменен,
Ер Қозыке жүреді еркімен.
Қодардың жүрегіне бір тиген соң,
Қашып жүрді жылқының шетіменен.

Сарыбай жұрт асқан бай салтанатты,
Құдай оған көп қылды қолғанатты.
Орманбет би ноғайдың бір тап әлі,
Ат шаптырған ас бар деп сауын айтты.

Баян мен Қозыкені құдай қосты,
Екеуі тар күймеде көңіл қосты.
Жұрт барған ас жиынға барайын деп,
Қозыке Баянменен ақылдасты.

— Шырағым, сен жылқыңнан қалма, — деді, —
Садағыңды беліңнен алма, — деді. —
Көп біріксе, бір ауыз жоқ болады,
Жұрттан жалғыз жүрсің ғой, барма, — деді.

Қозыке Баян жастың тілін алды,
Сан жетпеген жылқыда жалғыз қалды.
Үйде — Баян, жылқыда — ер Қозыке,
Өзге жаннан түк қалмай асқа барды.

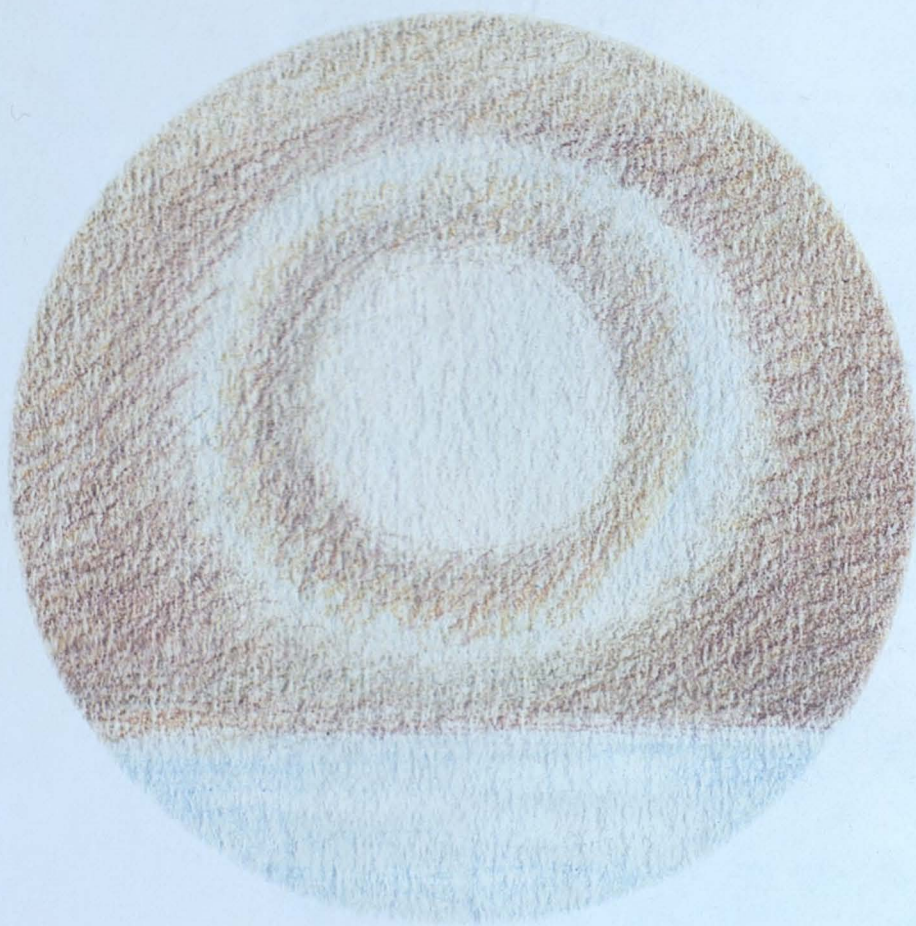
Не болар жұртсыз жалғыз көрген күнім,
Сайраған көңіл ашып қызыл тілім.
Жылқыда Баянменен тілдес екен,
Баласы кер биенің торы құлын.

Қақ басқа құрықпенен құлынды ұрды,
Енесіне емізбей түңілдірді.
Қозыке жылқы ішінде күн жайлатып,
Шыңғыртып ноқтаменен буындырды.

Баян дауысын естіп есік ашты,
Құлынды көріп желіге қадам басты.
Желіге жеткен шақта күн ашылып,
Қозыкемен сүйісіп құшақтасты.

Екеуі құшақтасып бірге жүрді,
Күймеге ойнап-күліп бірге кірді.
Құшақтасып күймеге кірген шақта,
Ауылдан екі қатын көріп қалды.

Екеуі төрт күн, төрт түн ойнап-күлді,
Жиыннан жұрттан озып Қодар келді.
«Үйдегі жылқы баққан тазшаға деп,
Әкелдік көтен, мойын, бауыр», — деді.

Байларға жақсы-жаман көп келеді,
Танымаған кісіні жек көреді.
«Қу тазша жылқы баққан бір тойсын деп,
Әп келдім ішек-қарын мен өкпе», — деді.

Жылқыда Айбас байғұс жалғыз жүрді,
Қодар құл тазшаны іздеп ел қыдырды.
Елден таппай, ауылға келген жерде,
Екі қатын көрдік деп хабар берді.

Қодар құл тазшаны іздеп ел қыдырды,
Елден таппай, күймеге жетіп келді.
Терезеден екеуін көріп қалып,
Тазша неғып жатыр деп еңіреді.

Қодар жылап күймені үш айналды,
Қозыкеден кіруге бата алмады.
«Бақты қараң тазшамен бір жатыр», — деп,
Қодар жылап Сарыбайға жетіп барды.

— Сарыбай, пиғылың жаман кәпір, — дейді, —
Күймеде қызың болды қатын, — дейді. —
Неғып шыдап отырсың, Сареке,
Бақты қараң тазшамен жатыр, — деді.

Сонда Сарыбай айтты:

— Тіліңе жалған айтқан ере қалман,
Мезгілсіз алдауыңа көне қалман.
Жылқы бағып жүре бер, Қодар балам,
Сен тұрғанда ешкімге бере қалман.

Сонда Қаракөз айтты:

— Сарыбай, білемісің тоқсан құлды,
Қыз үшін бәрі бірдей жалға жүрді.
Құлға тартып сөйлеме бұрынғыдай,
Құдай қосқан Қозыке жалғыз ұлды.

Даладан мерген кісі мылтық атсын,
Қалаға пұлды кісі пұлын сатсын.
Мал бермеген Қодарды не қыласың,
Құдай қосқан өз жары, жатса — жатсын.

Сарыбай бұл сөзді естіп ашуланды,
Қодар мен екеуі бір боп алды.
Қодар менен Сарыбай ақылдасып,
Көп ноғайды шақырып жиып алды.

Қаракөз Сарыбайға жалынады,
Өкпесі Сарыбайдың қабынады.
— Өлтіріп обалына қалмай жастың,
«Тап, — десең, — бар еліңді» не қылады.

Сарыбай қайыспайды пейілі азған,
Өлтіріп саламыз деп құдық қазған.
Айтқан тілін байына алдыра алмай,
Жылады, сақтай гөр деп қатын жазған.

Қаракөз жан-жағына көзін салды,
Толыпты ноғайлыға үйдің алды.
Тамам ноғай жиылып ақылдасып,
Алтын күйме жан-жағын қоршап алды.

Күйменің жүрер жолын бөгетеді,
Тал түсте ноғай қамап жүдетеді.
Күймеде ер Қозыке қысылған соң,
Күрең аттың бір тал қылын түтетеді.

Айбас байғұс жылқыны бағып жүрді,
Сарыбайға жаранып жағып жүрді.
Бақаайғыр күрең атпен бір тұр екен,
Айбас құл неге тұр деп келіп көрді.

Күрең ат долданып тұр түсі қашып,
Қоштасып Бақаайғырмен амандасып.
Қозыкеге бір қысым болды ма деп,
Айбас байғұс бек қорқып, қалды сасып.

Күрең ат көп жылқыдан желіп келді,
Қозыке қысылғанын біліп келді.
Жолда тұрған ноғайды баса-көктеп,
Алтын күйме үстіне төніп келді.

Баянға алтын жүзік беріп кетті,
Екеуі аз күн ойнап-күліп кетті.
Қамап тұрған көп ноғай бата алмады,
Тал түсте мініп атқа жүріп кетті.

Қозыке жапа-жалғыз елсізге қаңғырып шығып кетті де, жаны қысылған соң бұл еліне қашты ғой деп майдандағылар қалды. Бірнеше күннен соң Баян Сұлу асыранды торғайын жіберді дейді, бұл маңайда болса бір хабар алып кел деп.

Баян жас жалғыз жатып күңіренеді,
Қодардың қылған ісін мін көреді.
«Бір хабар тірі болса алып кел» деп,
Торғайын асыранды жібереді.

Торғайы Қозыкеге ұшып барды,
Қайда барып жатқанын хабарлады.
Елге жете бергенде бір торғайды,
Біткен қырғи қудалап ортаға алды.

Жаксының жүрген жері күнде сауык,
Қайырсыз бай қалады жерді қауып.
Баянның мақпал тонын ұрлап киіп,
Жеңгесі отыр екен сиыр сауып.

Тамам қырғи торғайды қуалайды,
Жеткені қанатымен уалайды.
Баянның мақпал тонын бүркенген соң,
Мынау әпкем екен деп, қорғалайды.

Жеңгесі қастық қылып сиыр сауды,
Басқаның бір Айбастан бәрі жау-ды.
Баянның мақпал тонын бүркенгенін
Білдірмей, жеңіменен ұстай алды.

Торғайы кешіккен соң Баян Сұлу жеңгесінен келіп сұрайды:

Торғай келер мезгілін Баян білді,
Кешігіп келмеген соң қайғы қылды.
«Торғайымнан бір хабар білдің бе?» — деп,
Баян жас жеңгесінен сұрай келді.

— Жүгіріп шықсам ақ үйден, көйлегім кір,
Алтын айдар шекемде сегіз тал өр.
Жеңеше-ау, қолыңдағы торғайым бер,
Өлгенше алғаныңнан айырылмай жүр.

Сонда жеңгесі айтады:

— Тілейсің торғайыңды берер біліп,
Қашайын деп жүрмісің көзің күліп.
Ардақтаған бикешім, қашып кетсең,
Сыртыңнан өсектейді қазақ күліп.

Баян Сұлу айтады:

— Біздерге күлсе, күлсін күлген адам,
Біздерге неге күлсін білген адам.
Біз құрбылы қыз бала үйленіпті,
Жүйрік аттай зымырап өткен заман.

Сонда жеңгесі айтады:

— Үйдесең торғайыңды бермен, бикеш,
Екі ортада шөл дейді адам жүрмес.
Қашып жүре бер өзің күйеуіңмен,
Байыңның жатқан жерін адам білмес.

Баян Сұлу айтады:

— Жұрт әуелі таппай ма жатқан жерін,
Торғайымды бермесең қалар көңілім.
Торғайымды берместей өкпелетіп,
Не көңіліңді қалдырдым, жеңгем, сенің?

Жеңгесі айтады:

— Тілейсің торғайды берер біліп,
Айырылдың алғаныңнан неғып жүріп.
Шіркінді ұрғаным жоқ, соққаным жоқ,
Алып ем төбесінің жүнін жұлып.

Сонда Баян айтады:

— Торғайымды өлтірсең, кінә қылдың,
Кінәңді біле тұра неге қылдың.
Жазығы жоқ өлтіріп торғайымды,
Жеңеше, айналайын мен не қылдым?

Сонда жеңгесі айтады:

— Жарқыным, мен еш нәрсе қылғаным жоқ,
Жүнін жұлдым торғайды, ұрғаным жоқ.
Несін менен көресің торғайыңды,
Өліп қалды Алладан қазасы боп.

Сонда Баян айтады:

— Тілеймін торғайымды берер біліп,
Жеңешемнің отырған көзі күліп.
Жеңеше, қолыңдағы торғайым бер,
Үстімдегі қара тоным алып киіп.

Жеңгесі айтады:

— Қашып барып үйленген қандай адам,
Қашты деген, бикешжан, аты жаман.
Мен сырымды айтайын, бикеш, саған,
Мен берсем де бермейді Қодар ағаң.

Сонда Баян айтады:

— Жалпайып жалынбаймын Қодарыңа,
Мен не қылдым жылқышы соларыңа.
Жеңешем, қолыңдағы торғайым бер,
Қол алыс Қодарыңның өлеріне.

Жеңгесі айтады:

— Тірі жүрер деп пе едің Қодар өлмей,
Торғайың өліп қалды-ау, тілге келмей.
Торғайыңды өлтірген мен емес қой,
Тынышымды алмай аулақ жүр, менен көрмей.

— Кімге айтайын торғайымды, сенен көрмей,
Қалайша өлді торғайым тілге келмей.
Торғайымды бермесең, өкпелетіп,
Тірі жүрер деймісің, біздер өлмей.

Сонда жеңгесі айтады:

— Бикешжан, сен жасыңнан неге өлесің,
Жастай өлсең, жалғаннан не көресің.
Ардақтаған бикешім, өліп кетсең,
Азды-көпті күнәні көтересің.

Мінгені Қозыкенің көк төбел-ді,
Астық еккен Түркістан тоқ деп еді.
Өңге жүнін жұлғанда үндемеді,
Төбе жүнін жұлғанда «Шоқ», — деп өлді.

Қойшылар ертең өрер қойыменен,
Баян Сұлу көрінер бойыменен.
Тамам ноғай таба алмай дағдарғанда,
Әлжаппар құл тауыпты ойыменен.

— Аяғездің бауыры шоқ терек-ті,
Айналасы малға жай көп терек-ті.
Қысырақ қарап жүргенде көріп едім,
Айтқаны ойлап тұрсам сол теректі.

Армансыз бір төсекте жата алмады,
Баянмен бір ауыз тіл қата алмады.
Сарыбай тоғыз кісі барып еді,
Иіліп сәлем берген соң бата алмады.

Мінгені Қозыкенің күрең ат-ты,
Шоқтеректің түбінде байлап жатты.
Байғұстың көзі ілініп кеткен кезде,
Қозы жауырын қол оқпен Қодар атты.

Күрең ат азу тісін ойған ба деп,
Баян жас көзінің жасын тыйған ба деп.
Қозы жауырын қол оқпен Қодар атты,
Мұны тірі керек қып қойған ба деп.

Қодар құл атып оқпен өшін алды,
Қылғандай сүйтіп қастық несін алды.
«Олжам деп Баян жасқа берейін», — деп,
Шұрқылтайдың түбінен кесіп алды.

Бәрекелді Қодардың тентегіне,
Асау күрең жүрмейді жетегіне.
«Ал байыңның басы», — деп тастай берді,
Баян тосып алыпты етегіне.

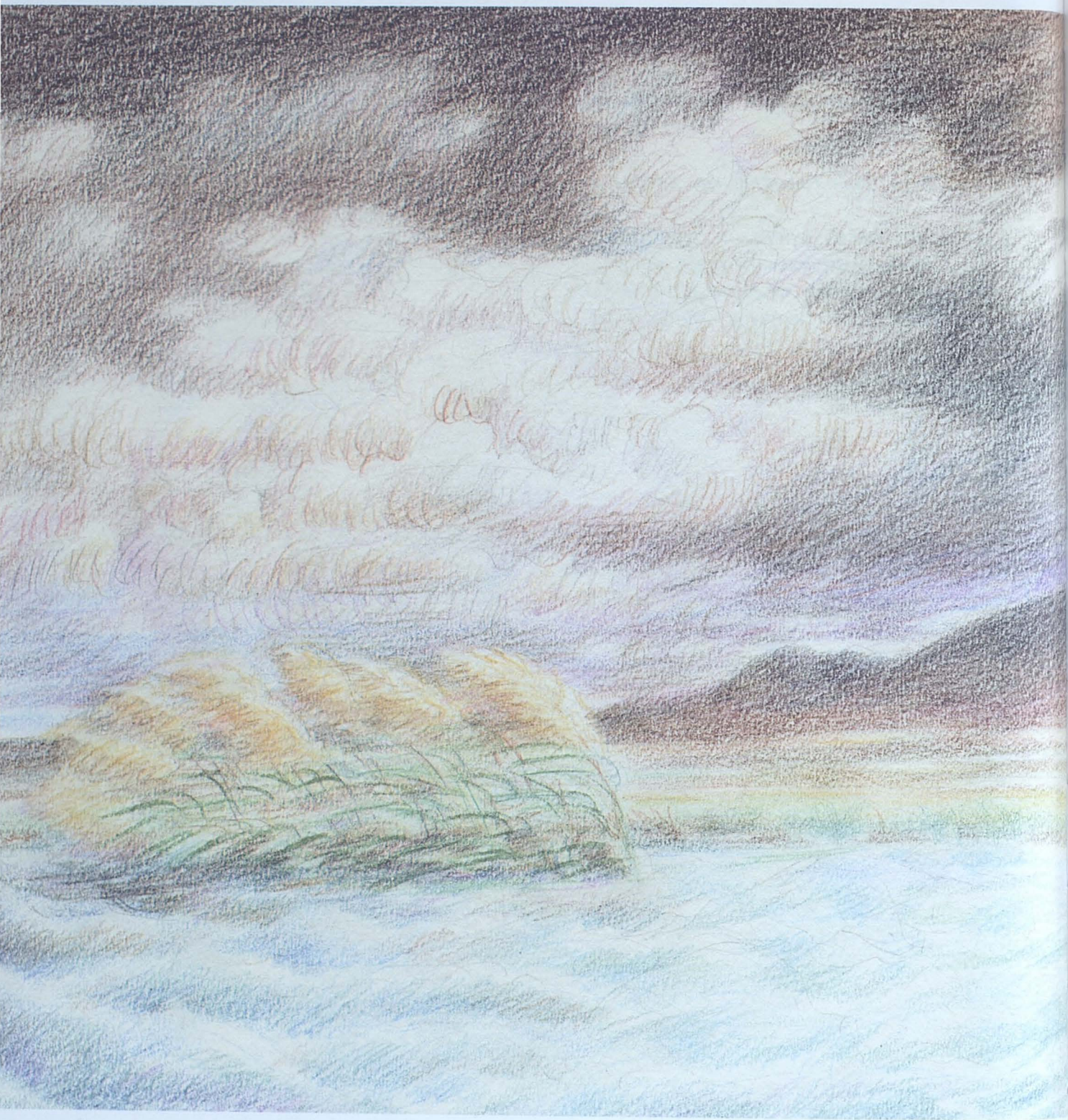

Баянның жұрт қарайды жабдығына,
Қозыкеден жас қалған қамдығына.
«Ал байыңның басы», — деп тастаған соң,
Баян жылап салады сандығына.

Сонда Баян Қозыкені кім өлтірді деп әкесінен сұрағаны:

Баян жылап күймеден түрегелді,
Сарыбайдың қасына күйіп келді.
— Ата, сенен сұрайын бір сауалды,
Қозыке атты күйеуің кімнен өлді?

Сонда Сарыбай айтты:

Сарыбай қызын көріп түрегелді,
Баянға оң жағынан орын берді.
— Тірі болсаң бір күйеу табылмай ма,
Күйеуің Қодар атты құлдан өлді.

Ала арқармен бірігіп жусайын да,
Көздің жасын қолыммен тосайын да.
Оған күйме, жылама, бас көңіліңді,
Қозыкеден артыққа қосайын да.

Сонда Баян Сұлу күйіп кетті дейді:

— Етегімді жел ашып жүрген емен,
Қозыкеден басқаға күлген емен.
Әке, неке қи дағы енді өзің ал,
Елден бура салғандай інген емен.

Өз еркіммен жаман сөз айта қалман,
Еріксіз шыққан сөзімнен қайта қалман.
Әке, неке қи дағы енді өзің ал,
Елден айғыр салғандай байтал емен.

Баян Сұлу атандым тамам жұртқа,
Әке, қылған ісіңді сен де ұмытпа.
Шешем қара бетіңе қарай алмас,
Неке қиып өзің ал тоқалдыққа.

Сұлу Баян қолына айна алады,
Қозыкеден айрылып қиналады.
Өзімменен қосылып зарласын деп,
Ботасы өлген боз інген қолға алады.

Баян жібек белбеуін белден шешті,
Қозыкеден айрылып күйге түсті.
Баян Сұлу тұра алмай жұртта қалды,
Ертең тұра Сарыбай ауылы көшті.

Баян Сұлу тұра алмай жұртта қалды,
Оны көріп Қодар құл қуанады.
Көш жөнеліп кеткенін көріп тұрып,
Жұртта қалған Баянға Қодар келді.

Сонда Қодар айтады:

— Жылқыны көп жалшылар суарады,
Сені көріп жүрегім қуанады.
Алған байың өлді ғой, сұлу Баян,
Енді сені мен алмай, кім алады?

Баян айтады:

Баян басын көтеріп түрегелді,
Жылап тұрып Қодарға жауап берді.
— Саған жұпты болайын, Қодареке,
Қозыкені бір көрсет маған, — дейді.

Қодар айтады:

— Баян жас, тимеймісің маған, — дейді, —
Тимесең, болар ақырзаман, — дейді. —
Осы жерде маған тисең, тура сөйле,
Тазшаңды көрсетейін саған, — дейді.

Баян Сұлу қуанып түрегелді,
Қодарменен екеуі бірге жүрді.
Ойдым-ойдым жер келді сұлу Баян,
— Кел екеуміз ойналық, Баян, — деді.

Баян Сұлу Қодарға жауап берді,
Қозыкені көруге алып жүрді.
— Далада ойнағаның не болады,
Су басына баралық, Қодар, — деді.

Хақтың жолын күткен жан болар дұрыс,
Баян жастың кигені алтын кебіс.
Су басына баралық, сонда болсын,
Оған шейін сабыр қыл, ит те жемес.

Сонда бұлар бір құдықтың басына келіп: «Шөлдеп қаным құрып барады, әуелі маған бір жұтым су бер, сонан соң көңіліңе алғаның бола берсін» деп, Қодарды құдыққа түсіреді. Сонда Қодар қуанып айтады:

— Айт дегеннен айтамын айда, Баян,
Мұндай ақыл біздерге қайда, Баян.
Алдыңда жарық болған айнаң, Баян,
Қасыңа мендей жолдас қайда, Баян?

Айт дегеннен айтамын айда, Баян,
Мұндай ақыл біздерге қайда, Баян.
Тазаланып жатайын қойыныңа,
Білегіме шашыңды байла, Баян.

Баян алдап Қодарды суға салды,
Қодар сорлы су ішіп мейірі қанды.
Қодар құдық ішінде, Баян қырда,
«Суға тоңдым, тарт енді, Баян», — деді.

Баян естіп бұл сөзді тұра келді,
Бұйда пышақ қолына Баян алды.
Қодар суда жалаңаш, Баян қырда,
Қодарды пышақпенен салып қалды.

— Баян жас, мені есіңе алмадың ба,
Әуелі суға түс деп алдадың ба?
Екі бірдей байыңнан тең айрылып,
Енді қараң суалып қалғаның ба?

Мұнша қастық қылғандай неттім, Баян,
Мені неге сергелдең еттің, Баян.
Екі бірдей байыңнан тең айрылып,
Көзің ашық жалғаннан өттің, Баян.

Мұнша қастық қылғандай неттім, Баян,
Әке-шешем жылатып кеттім, Баян.
Тілеуші едім мен сені жақын қыл деп,
Аңдып жүріп түбіме жеттің, Баян.

Айда Баян, ай Баян, неттім, Баян,
Айтпай жүріп түбіме жеттің, Баян.
О дүниеде артыңнан еш қалмаспын,
Ақ тікен боп араңа біттім, Баян.

Көңілі тынып Баян жас қуанады,
Тіліне ұрғашының кім нанады.
Баян жас шашын кесіп жібергенде,
Құл құдықтың түбіне жоғалады.

Баян Қодарды жайратып тастап, Қозыкенің басына келіп зарлағаны:

— Ботасы өлген боз інген алып келдім,
Мен Баян тал отындай жанып келдім.
Қодар құлды құдыққа құлаттым да,
Аза тұтып басыңа налып келдім.

Қозыкем, жатырмысың жер бауырлап,
Қобы жонды қайың оқ соны ауырлап.
Тұрар болсаң тұр сана, Қозыкежан,
Баян жас алған жарың келді зарлап.

Қозыкем, жатырмысың жер бауырлап,
Қарға жүнді қамыс оқ соны ауырлап.
Тұрар болсаң тұр сана, Қозыкежан,
Құдай қосқан қосағың келді зарлап.

Қозыке іздеп еді қылып талап,
Жеткізді Баян жасқа құдай қалап.
Не өлісін, не тірісін білейін деп,
Отырды іші қимай біраз қарап.

Баян жас зарлап, қақсап отыр еді,
Құдайдан түсіп рақым пәрмен болды.
Баянның көзі ілініп кеткен екен,
Түсінде қырық шілтен аян берді.

Баян жас көзі ілініп бір түс көрді,
Түсінде қырық шілтен аян берді:
«Басты сал өз орнына, сөйтіп, сұра,
Тілейсің неше күндік өмір», — деді.

Баян жас зарлап жылап тұра келді,
Тілеген шын тілегін Алла берді.
«Ұзақ өмір тілеп мен не қылайын,
Үш күн, үш түн ойнасам болар», — деді.

Баян жастың тілеуін құдай берді,
Қырық шілтен аумин деп шулай берді.
Құдайдан сол мезгілде пәрмен болып,
Сілкініп Ер Қозыке түрегелді.

Ер Қозыке сілкініп түрегелді,
Отырғанын Баянның көзі көрді.
Шын ғашықтың жандары өзінде емес,
Үш күн, үш түн бас қосып дәурен сүрді.

Қозыке жыр болғалы бірталай жыл,
Туысында жақсыға бір қызыл гүл.
Шығардық өлең қылып бұл қиссаны,
Баянның сұлулығын есітіп біл.

Ибраһим Мекке тұрғызды құдай үйін,
Жақсының жүрген жері күнде жиын.
Қозыке мен Баянды өлең қылып,
Біз де мұны жаңарттық, міне, биыл.

Ақ кірпіштен басына салған үйін,
Өмірін қысқа тілеп, болдық қиын.
Үш күн, үш түн екеуі ойнап-күліп,
Ажалына шығады қызыл құйын.

Қияметтің қыл-көпірі тар-ды дейді,
Бір жағы от, бір жағы жар-ды дейді.
Қозыке мен Баян жас өлген шақта,
Қырық бір молла Меккеге барды дейді.

Бас қосып қырық бір молла Мекке жүрді,
Қырық періште қасында жолдас болды.
Меккеден үйге қайтып келе жатып,
Бір екеу түзде жатыр, көзі көрді.

Қырық бір молла жан кешті Мекке жүрді,
Қырық періште кісі боп қасына ерді.
«Бұл неғылған адам?» — деп, тамаша етіп,
Жатқанның басына бұлар келді.

Екеуі жатыр екен мойындасып,
Құшақтап бірін-бірі қойындасып.
Өлді десе, ажары бір тайған жоқ,
Тірі десе, жаны жоқ нұры тасып.

Қалтасында ғашықтық хатын көрді,
Хатқа жазған өлеңмен атын көрді.
Жаралған жеті ғашықтың бірі екен,
Қарасып тамаша ғып біраз тұрды.

Балқыған жер мен көкке нұры сыймай,
Сол үшін болып жатыр мұнша шимай.
Басынан қырық бір молла кете алмады,
Кетуге солай тастап іші қимай.

— Біз үйден шығып па едік мұны қастап,
Үстіне кез қылғандай құдай бастап.
Кел, осыған бір сауап іс қылайық,
Мен тұрмын жадағай кетпей тастап.

Түрі жоқ бұл қалпында анық өлген,
Шын өлсе, айырылмай ма ажар, түрден.
Шала-жансар талумен жатқан жан ғой,
Бір қатты жел соғумен құйын жүрген.

Жанымыздың жайы үшін Мекке бардық,
Деп шығып ек: «Құдайға біз құрбандық».
Құйын құрлы болмаса жүрісіміз,
Бұл жүрістен біз қандай еңбек алдық.

Шын ниетпен жүріп ек, басты қосып,
Алдымыздан кез болды бұлар тосып.
Кел, осыған бір қайран іс қылайық,
Өліп қалған кісі деп кетпей шошып.

Бірі айтты: — Бұл сөз жөнге келмес, — деді, —
Құр сөзден дәнеме өнбес, — деді. —
Әркімнің өз тілеуі өзінде ғой,
Құдай бізге алғанын бермес, — деді.

Ақ сақалды бір молла түрегелді,
Өзгесі оның сөзін қабыл көрді.
— Жаны кеткен дүниеге жан кіргізу,
Құдайға жұмыс емес ауыр, — деді.

Сол молла ашып жаны айтты жылап:
— Құдайдан шын тілесек, тегіс шулап.
Жаны кеткен дүниеге жан кіргізсек,
Мұнан абзал болар ма артық сауап.

Ақ сақалды сол молла былай деді,
Өзгесі бұл айтқанын мақұл деді.
Қозыке мен Баянның жанын тілеп,
Қырық бір молла қол жайып түрегелді.

Қырық бір молла құдайдан тілеп тұрды,
Қырық періште Аллаға ғарыз қылды.
Құдайдан сол мезгілде пәрмен болды,
Періште: — Не жұмысқа келдің? — деді.

— Қырық бір молла бас қосып Мекке жүрдік,
Өзіңнің жарлығыңмен соған ердік.
Меккеден қайтып келе жатыр едік,
Жаралған жеті ғашықтың бірін көрдік.

Жомарттық рақымың мол саған сендік,
Беруші сен болған соң үміт қылдық.
Шулап тұр қырық бір молла жастары ағып,
Біз соны біліп-көре айта келдік.

Құдайдан сол мезгілде пәрмен болды,
Тілеуін қырық бір молла қабыл қылды.
— Мың жанды бір қапасқа салатұғын,
Бостандық екі жанды алсын, — деді.

Біздермен қырық бір молла жолдас болды,
Меккеге тауап қылып бірге келді.
Қозыке мен Баянның хатын көріп,
Қырық бір молла біздерден тілек қылды.

Құдайдан сол мезгілде пәрмен болды,
Қырық бір молла тілеуін қабыл қылды.
— Мың жанды бір қапасқа салған екен,
Екі жанды шығарып алсын, — деді.

Періштелер қапастың аузын ашты,
Жаннан жанды бөле алмай жаман састы.
— Бірдікі «мыңға» деген осы емес пе,
Қапастан мың жан бірдей тұра қашты.

Қозыке мен Баянның жаны кірді,
Екеуі жерден ұшып түрегелді.
Қозыке мен Баянның себебінен,
Мың кісі көрде жатқан тірілді енді.

Қозыке мен Баянның жаны кірді,
Жаны кірген соң екеуі түрегелді.
Қырық бір молла басында отыр екен,
Қозыке моллаларға сәлем берді.

Екеуі жатқан жерден ұшып тұрды,
Жалаңаш айдай балқып нұрға толды.
Ғашық-машық екенін жұрт білсін деп,
Ұжмақтан құдай берді халла тонды.

Екеуі тонды киіп шүкір қылды,
Ақ жүзі бұрынғыдан артық болды.
Молдалардың қасиеті құдайынан,
Отыз бір жыл ойна деп өмір берді.

Қозыке мен Баянның көңілі толды,
Еңбектері орынға жаңа тұрды.
Қырық бір молла қол жайып бата беріп,
Бұлармен амандасып жүре берді.

Бозбала, мұндай сөзді білмей жалған,
Жалған сөз созғанымен қайда барған.
Бұл сөздер әуел ақыр шындығынан,
Мінеки, жұрт алдында сөз боп қалған.

Екеуі сол арада жалғыз қалды,
Төңіректе дәнеңе жоқ, жансыз қалды.
Айдалада қалғанын біліп сонда,
Құдіреттің шеберлігін ойына алды.

Көңілі Қозыкенің біткен екен,
Түбіне Қодар аңдып жеткен екен.
Сарыбай күйеу, қыздан айрылған соң,
Өлеңті — Шідерті кеткен екен.

Сонда күйеуі мен қызы тірілгені Қаракөздің түсіне кіріп, «шеше, біз жаяу қалдық, бізді алдыр», — дейді.

Қаракөз бір күн ұйықтап жатыр еді,
Түсінде күйеу, қызы сәлем берді.
Тірілгені көңіліне ғаян болып,
Күн шықпай кемпір жылап түрегелді.

Кемпір жылап күн шықпай тұра келді,
Үш күншілік жылқыға жаяу барды.
Пәрменменен тіл бітті екеуіне,
Келе жатқан кемпірге қарсы жүрді.

Арда күрең, Бақаайғыр қарсы жүрді,
Алдына кеп кемпірдің шұлғып тұрды.
— Туғалы мал ішіне келген жоқсың,
Шешеке, неге зарлап келдің? — депті.

— Бір күн жатып төсектен тұрдым, — дейді, —
Қозыке мен Баянды көрдім, — дейді. —
Өзімнің іздеп барар шамам жоқтан,
Сендерге соны айтқалы келдім, — дейді.

Өзімнің іздеп барар шырағым жоқ,
Тірі болса көрсем деп көңіліме тоқ.
Екі бірдей шырағым көрсем-ау деп,
Сарғайып зарығамын ынтызар боп.

— Айталық тура жауап сізге, — дейді, —
Балалардан күдерді үзбе, — дейді. —
Тірі болса екеуміз ап келеміз,
Алтын жабдық әзірле бізге, — дейді.

Байғұс кемпір қуанып қайтып келді,
Алтын жабдық ер-тоқым даяр қылды.
Қозыке мен Баянның киімдерін,
Түгендеп қанжығаға байлап берді.

Түс болғанда ауылға жылқы келді,
Бақаайғыр, Арда күрең бірге келді.
Қозыке мен Баянға барамыз деп,
Екі айғыр аунап-қунап сілкінеді.

Айбас байғұс жылқыда түзде қалды,
Құл мен күң биелерін байлап сауды.
Намазшам мезгілінде бие ағытып,
Екі айғыр көп жылқыдан бөлек қалды.

Арда күрең, Бақаайғыр жүрмек болды,
Қас қарайып күн бата түрегелді.
Алтын жабдық ер-тоқым ерттеген соң,
Аягөзге жол тартып жүре берді.

Құдайдан сол мезгілде пәрмен болды,
Періште жер тамырын тартып тұрды.
Арада тіпті біттей бөгелместей,
Екеуі жарысумен жетіп келді.

Арда күрең, Бақаайғыр келіп жетті,
Мұны көріп бұлардың көңілі бітті.
Үйден киім келген соң екеуіне,
Халла тоны ұжмақтың ұшып кетті.

Екеуі киімдерін киді дейді,
Күрең атқа Қозыке мінді дейді.
Бақаайғырды Баянға ерттеп беріп,
Сарыарқа, қайдасың деп жүрді дейді.

Не кедергі жерлерде торығыпты,
Ат шаршап, талай жан зорығыпты.
Өлеңтінің бойына жеткен жерде,
Көп қой жайған қойшыға жолығыпты.

Қойшыға жөнін айтпай жүре берді,
Есіткен жан демей ме, неғып келді.
«Енді күйеу кәдесін қылалық», — деп,
Қозыкені далаға түсірді енді.

Қозыке күйеу болып түзде қалды,
Баян Сұлу жарқылдап үйге барды.
«Қызың келіп тұр», — деген дауысынан,
Қаракөз қуанғаннан талып қалды.

Құдайдың құп тамаша құдіретін көр,
Жұрт үйіріліп таң қалып қарасып тұр.
«Өлмегенге — қара жер» деген осы,
Сарыбай жылаған боп еңкілдеп жүр.

Жұрт білді Қозы Көрпеш — Баян атын,
Қолында жүзігі бар қызыл алтын.
Аман-есен келген соң қуаныш қып,
Алдынан шатыр тікті қырық бір қатын.

Күйеу, қызы жоқтан бар боп келді,
Төрт күн, төрт түн жұрт жиып тойын қылды.
Торғайға қастық қылған жау жеңгесі,
Ұзатқанша жасырынып үйде отырды.

Ғашық қылған бұларды құдай сүйіп,
Бірнеше жыл бейнетпен жүрді күйіп.
Ақ неке пайғамбардың адалдығы,
Екеуін жаңа қосты неке қиып.

Ақ шатыр айдалада жалғыз тұрды,
Ал шымылдық пердесін үйге құрды.
Бәрі де бұрынғының босқа жүріс,
Қызығын ерлі-байлы жаңа көрді.

Айбас құл хабар таппай елге келді,
Шатырды анадайдан көзі көрді.
Шатырдың есігінен қарай салып,
Өңім бе, түсім бе деп жылай берді.

Қозыкең ұшып орнынан түрегелді,
Көрісіп, құшақтасып көңіл тынды.
Баян бір күн күймеде ұйықтап жатса,
Түсіне Мамабике кемпір кірді.

Сол күні ай қараңғы түн болыпты,
Ғашықтар жалған емес, шын болыпты.
Айырылып жалғызынан қалғаннан соң,
Шешесі тезек теріп, күң болыпты.

Тоқсан құлдың бастығы Жидебай-ды,
Құлдың қылған ісіне кім шыдайды.
Енесі Баян жастың түсіне еніп,
Құлға күң болдым деп зар жылайды.

«Қарағым, мені есіңе салма, — дейді, —
Дұшпанның өсегіне нанба, — дейді. —
Құдайдан тілеп алған екі көзім,
Мен байғұсқа көрер күн бар ма», — дейді.

Баян жылап күймеден түрегелді,
Қозыкенің қасына жетіп келді.
«Шырағым, қайдан туып, қайдан түстің,
Біз көргендей ел-жұртың бар ма?» — дейді.

Сонда Қозыке айтады:

— Бойыңнан шайтан қашар Алла десең,
Жаһаннамға кетерсің харам жесең.
Екеуімізге қуанып әкем өлген,
Зар жылап қалып еді жалғыз шешем.

Қайғысын ұзын жолдың сарт көреді,
Танымаған кісіні жат көреді.
«Енді бізді ел-жұртқа ұзатсын», — деп,
Баян жас әкесіне хат береді.

Сарыбай жері алыс деп қайғырады,
Қаракөз ұзатуға ой қылады.
Шідерті де Бақаайғыр шідер үзген,
Өлеңті де өлең айтып той қылады.

Ғаділ болса бұзылмас ханның тағы,
Ақынның топта сөйлер тіл мен жағы.
Өлеңтінің Ақжар деген бір жері бар,
Сарыбайдың той қылған жер ошағы.

Қырық күн құдай той қылып тамаша етті,
Қырық қара нар арттырып қыз жөнелтті.
Шырағым жұрттан жалғыз бармасын деп,
Қырық құл, қырық күң нөкер қып қасына ертті.

Қырық құл, қырық күң нөкерді қасына ертті,
Малды үйірлеп айдатып көш жөнелтті.
Өлеңтінің бойынан шыққан күні,
Айбас пенен Қозыке озып кетті.

Баян жас ауыр жүкпен кейін қалды,
Айбас пенен Қозыке озып барды.
«Қарабай елі Жұпардың қорығында», —
Деп естіп солай қарап бұлар салды.

Базардан бақша-бақша бөз келеді,
Бір пәле бейнеттіге кез келеді,
Екеуі арып-шаршап, аңсап-сусап,
Қойшыға көп қой жайған кез келеді.

Екі жігіт қойшыға жетіп барды,
— Бұ қай елдің қойы? — деп сұрап қанды.
— Кімдікі деп айтайын мен сендерге,
Иесіз бағып жүрміз арам малды.

Қозыке айтады:

— Қалай-қалай сөйлейсің, қойшы жаным,
Мұңды шерің құдайға болсын мәлім.
Біздер үйден шыққалы көп жыл болды,
Иесіз бағып едің кімнің малын?

Қойшы айтады:

— Жаратқан сиынамыз бір құдайға,
Жылаймыз әуедегі күн мен айға.
Қозыке қыршын жаста жоқ боп кеткен,
Қалған дәулет қор болды Жидебайға.

Қойшыдан елдің жөнін сұрап білді,
Үйіне қонақ болып тура келді.
«Жолаушы алыс жолдың кісіміз, — деп, —
Кім бар-ау, тысқа шығып сөйлес», — деді.

Сонда Жидебай кемпірге ақырады дейді:
«Тұр жылдам, шығып қонаққа сөйлес», — деп.

«Шұнақ күң, қолыңды отқа тықшы, — деді, —
Ұятты кісі болса бұқшы, — деді. —
Үй артында келіп тұр екі қонақ,
Кім екенін біл кел, шықшы», — деді.

Қозыке амал қылды ғақыл ойлап,
Жеткізді шешесіне құдай айдап.
Үйден шыққан шешесін тани салып,
Үйге кіре бастады атын байлап.

Байларға күнде қонақ көп келеді,
Жөнсіз қонақ келгенін жек көреді.
Қарны ашқан екі қонақ бір тойсын деп,
Екеуіне үш табақ ет береді.

Айбас құл елін танып күлімдейді,
Қозыке келген жерден білінбейді.
«Жүдеген мұңды кемпір, бір тойшы», — деп,
Үш табақ еттің бәрін соған берді.

Жидебай айтады:

— Қонақ, саған не болды қара басып,
Жалы асты мен бердім қазанға асып.
Жалғзынан айырылған мұндар күңге,
Неге тамақ бересің жаның ашып?

— Екеуміз мылтық атқан мерген едік,
Үйіңе қонақ бола келген едік.
Мұңлыға неге жаның ашымайсың,
Жалғзын қайынындағы көрген едік.

— Үш табақпен бердім етті салып,
Жақсы қонақ екен деп жолың танып.
Қодар атып сүйегі қурап қалған,
Не қыласың шіркінді ауызға алып.

Сонда бұлар айтады:

— Құл болсаң, жылқы бағып жатар едің,
Би болсаң, жұртқа кеңес айтар едің.
Жағанды ұстап тәубә қыл, Жидебайым,
Жалғзы келіп қалса, қайтер едің.

Жидебай айтады:

— Әділ болсаң жұртыңның қамын жерсің,
Қонақ сыйлап жөнелтсем, мырза дерсің.
Қодар атып сүйегі қурап қалған,
Өлген кісі тіріліп қайдан келсін!

Сонда бұлар айтады:

— Қарап тұрсаң адамға адам ұқсар,
Ит жегенін аузынан қайта құсар.
Өлген кісі тіріліп келмегенмен,
Жарай ма айтшы шын болғанын тұзға тышар.

Өткен сөзді қозғама қайта бастап,
Жүрген-тұрған жеріңді тұрмай ластап,
Біріне болсын обалы жалғызыңа,
Ақ сүт берген анасын кеткен тастап.

Сонда бұлар айтады:

— Дәм айдаса бармайды қайда кісі?
Өз жанына қыла ма пайда кісі.
Бір күнгі тойғандықтың мастығынан,
Демесін қой не болса хақтың ісі.

Жидебай айтады:

— Дін қоялық, қонағым, саған неғып,
Өкпелерсің нанбасам, көңілің қалып.
Құр бос сөзден дәнеңе өнбейтұғын,
Тыныштық қыл тамағыңа тойып алып.

Айтпай кетсем барады көп сөз қалып,
Білген-сезген ешкім жоқ әлі танып.
Қонақ жолы қиын деп күтіп сыйлап,
Төр алдына жатқызды төсек салып.

Кемпір отты саулатып жағып отыр,
Жасы саулап көзінен ағып отыр.
Адам шыдар іс емес естігенге,
Қалай шыдап осылар неғып отыр.

Тоқсан құлдың Жидебай басы дейді,
Бір тыйылар көзімнің жасы дейді.
«Сендей шешем үйімде қалып еді,
Кел, арқамды, шешеке, қасы», — дейді.

Төр алдына жығылды әрең жетіп,
Әл-дәрмені таусылған түгел бітіп.
Арқадағы түймедей меңін көріп,
Бір «аһ» ұрып жығылды есі кетіп.

Бұлар тұрып кемпірге бір су шашты,
Кемпір жиып сонда есін, көзін ашты.
Алтын айдар белгісін көріп қалып,
Тұра сала бас салып құшақтасты.

Өлді деген жалғызын тірі көріп,
Жаңа өлгені тіріліп, өшкені өніп.
Кемпір зары дүниені кезіп кетті,
Қардай болып бұзылған тау-тас еріп.

Айғайымен жылады жұрттың бәрі,
Түн ішінде түп-түгел жас пен кәрі.
Шаңқылдаған бүркіттей тау жаңғырғып,
Жұрт ұйқысын қашырды кемпір зары.

Айбас сорлы сыбырлап тілін безеп,
Қозыке отыр құр жылап бойын тежеп.
Шаршау да жоқ кемпірде, қою да жоқ,
Екеуіне көрісіп кезек-кезек.

Ашқан қарын болды ғой жап-жаңа ток,
«Қызған кезде, — мақал бар, — темірді соқ».
Бәрі жатыр жан біткен жабырласып,
Бар білгенім жалғыз-ақ Жидебай жоқ.

Осы арада енді бір алайық дем,
Мұңлы сөзі мұңлының дертіне ем.
Көрінбеген бойымен кете барсын,
Жидебайды керек қып іздесін кім.

Қозыке ел-жұртын бір түңілдірді,
Құдай мұнан шеберлік сыр білдірді.
Бір желі қып байлатып боз биені,
Соныменен шешесін шомылдырды.

Бізге күмән әр нәрсе Аллаға аян,
Зекеті жоқ мал болар жылан-шаян.
Құл-күңімен келіпті ырғап-жырғап,
Көп кешікпей, кешікпей сұлу Баян.

Кейінгіге қалдырған айтып жатқа,
Соның үшін жазылды мұны хатқа.
Мұндай сөзді дүниеге өрнек қылған,
О да жетсін деңіздер бір мұратқа.

Жан туар ма жаралып бұлар сынды,
Қозыке мен Баянның көңілі тынды.
Бізді қойсын, құдайға құл болсын деп,
Құл мен күңнің бәрін де азат қылды.

Үлкен шүлен той берді жұртын жиып,
Үлестіріп жалғанды көзі қиып.
Құл мен күңді жұрт қылды өз алдына,
Бір-бірін адалдасып неке қиып.

Үйір-үйір қысырақ көп маталды,
Үлестіріп қалғанын бұл бата алды.
Бір кедей жоқ, теп-тегіс бай боп бәрі,
Қарабай, Сарыбайдың елі атанды.

Дүниені кім тегістеп түгел етті,
Жалғанды керек қылмай солайша өтті.
Бәрі өтіп жан біткеннің, нәубет жетіп,
Санаулы отыз бір жыл о да бітті.

Бабай түкті шашты Әзиз түске кірді,
«Талақ қылып таста, — деп, — сен бұл жерді.
Аяғездің бойына барасың», — деп,
Қозыке мен Баянға аян берді.

Әулиелер түсіне кірді дейді,
Жер тамырын періште түйді дейді.
Жан ертпестен қасына сонда екеуі,
Аяғезге бет алып жүрді дейді.

Қонған, түскен жерлері болып бұлақ,
Жаныменен жарқылдап қос шамшырақ.
Жер арасы оларға болып жақын,
Бұл күндерде болғанмен бізге жырақ.

Бірнеше күн арада түндер өтіп,
Бары-жоғы жалғанның естен кетіп.
Тағы Баян зарланып жалғыз қалды,
Жерге жетіп бұйрықты Қозыке өтіп.

Баян жылап зарланып отырады,
Жердің жүзі мал менен жанға толды.
Іздегені су болып сусап, шаңқап,
Жер қайысқан бір қалың керуен келді.

Баян көріп керуенді шат болады,
Жақсыға арзан, жаманға жат болады.
О шеті мен дүниенің бұ шетіне,
Көбінесе жүретұғын сарт болады.

Аударыла көп керуен аттан түсті,
Көрмей ешкім кете алмас жазулы істі.
Баян көркі дойбының тасы болды,
Бұлар тағы ұтқызды ақыл-есті.

Керуен енді бұл суға қонар болды,
Таусылмайтын бір өзен сонар болды.
Өліп жатқан сабазбен ісі де жоқ,
Баян жасты көрумен құмар болды.

Несіне ғарыплайды бәрі басты,
Мұндай сұлу ұрғашы табылмас-ты.
Сарт болған соң саудасыз бола ма, айтшы?
Алу жағын ыңғайлап саудаласты.

Баян айтты: «Жамағат, құлағың сал,
Жабдығына өліктің жаратып мал.
Тастан тамды орнатып бұзылмастай,
Қайсың алсаң ал мені, сонан соң ал».

«Бәлі сөз», — деп бәрі де шуылдасты,
Абдыраның аямай аузын ашты.
Үлде менен бүлдеге орап шырмап,
Қадірледі құрмет алып асыл тасты.

Әрбір сарттың отыз-қырық жолдасы бар,
Іш ағасы ішінде қор басы бар.
Шаңырақтай сәлдесін орап алған,
Жаназа оңдап оқитын молласы бар.

Өлікті таза жуып көмді жайлап,
Қуанып бәрінде ес жоқ «иә, құдайлап».
Баянның көңілін ырза қылу үшін,
Керуендер үй тұрғызды тастан сайлап.

Біреудің іс, біреудің достасы бар,
Әркімнің бір замандас тұстасы бар.
Дүниенің ұқсатуын әбден білген,
Не түрлі жалақтаған ұстасы бар.

Жабылып жан қалмастан біткен адам,
Бәрінің көңілінде бар «қайтсем алам».
Қиямет-қайымға шейін бұзылмастай,
Болсын деп шын ықыласпен қылды тамам.

Қуанып Баян отыр көңілі толып,
Көңіліне қылған жұмыс әбден қонып.
Бітіріп болдық десіп келді дейді,
Бәрі де аламыз деп іңкәр болып.

Сонда Баян Сұлу айтады:

— Халайық, ризамын келгеніңе,
Бір белгі тұрғыздыңыз өлгеніме.
Үлесем бәріңізге мүшем жетпес,
Тиемін хақылың артық жеңгеніңе.

Айтарлыққа бұл сөз жарасады,
Бір-біріне қиыспай қарасады.
Біреуге-біреу көңілін неге берсін,
«Мен алам, мен алам», — деп таласады.

Бірін-бірі енді жек көріседі,
Өзді-өзімен араз боп керіседі.
«Мен тұрғанда сен қалай аласың?» — деп,
Жұдырықтап ауызға періседі.

Мұнда қалды бас салып жұдырықтасу,
Оңай емес біреуден біреу асу.
Фақыл-естен тап-таза айырылған соң,
Төбелеспей басылмас мұндай ашу.

Тамам керуен шулығып жиылады,
Қылыштасып желкелері қиылады.
Бірін-бірі аяспай ұрып жығып,
Төбелесіп өзді-өзі қырылады.

Керуен біткен өзді-өзі таяқтасып,
Бірін-бірі жатыпты аяқтасып.
Үш-ақ кісі қалыпты сонша жаннан,
Олжа көріп өз басын алып қашып.

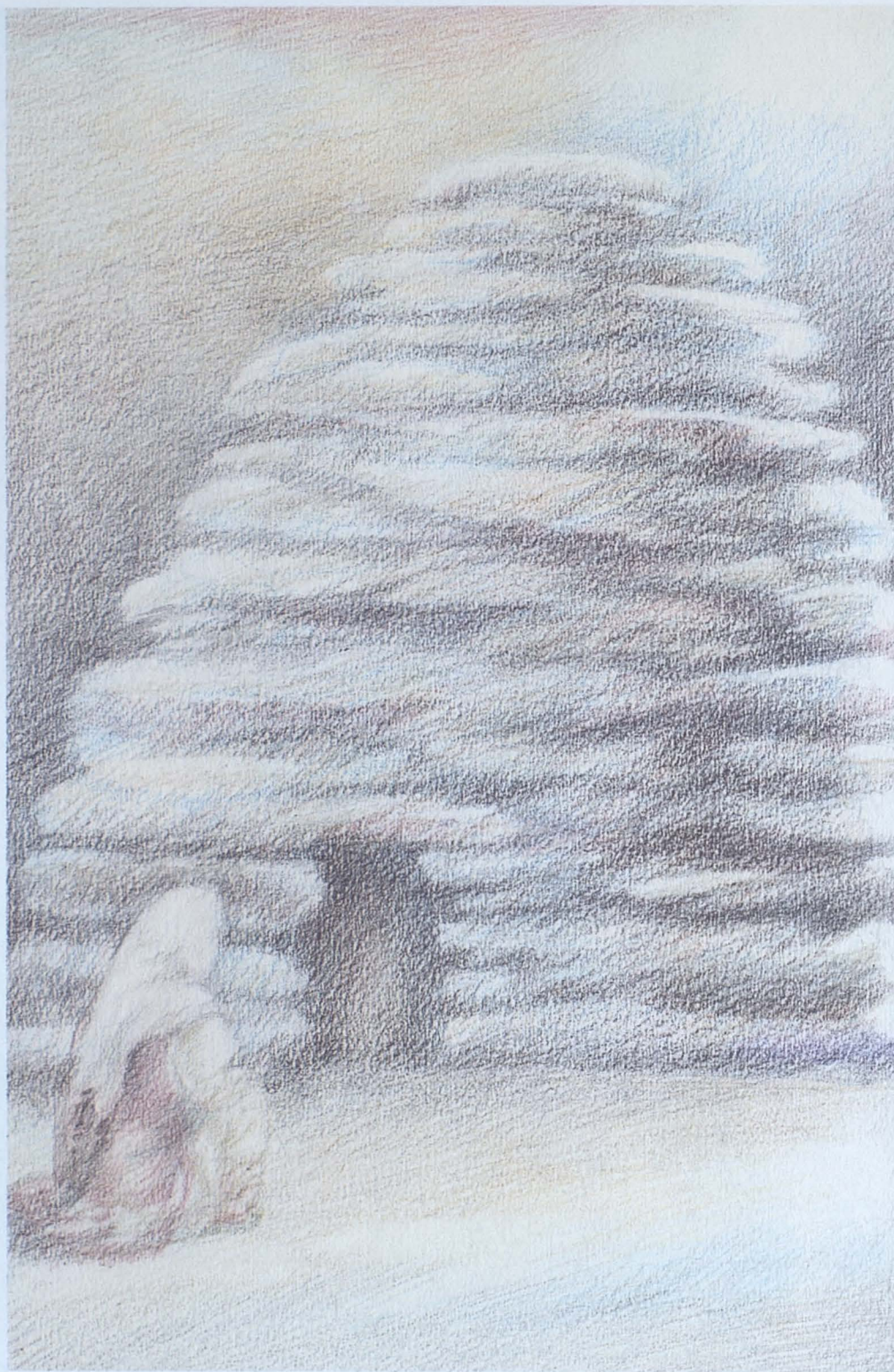
Жақсы адам әр нәрсені өнер қылған,
Сонан бері қанша өтті ай мен жылдан.
Үш кісі үш ру елге қашып барып,
Сол екен Қозыекені өлең қылған.

Қозыке мен Баянның болған шағы,
Бәйшешектей қуарып солған шағы.
Қозыке өлген жерінде Баян да өлген,
Әркімнің сондай болсын алған жары.

Дүниеден бұл күйімен бұлар кетіп,
Міне, түр әңгімесі бізге жетіп.
Қарабай, Сарыбайдың ауыр елі,
Ертістен арман қарай кетіпті өтіп.

Қонысы Сарыарқадан келген ауып,
Қазақты жүрген кезде қалмақ шауып.
Жеті қабат мұжықтың ар жағында,
Аласың іздегенің сонан тауып.

Әңгіме жұрт аузында алып қашқан,
Жазу жоқ бұл қазақта тасқа басқан.
Ақын Шөже айтқаннан естіп едім,
Күнімде тоғыз жасқа аяқ басқан.

Жыл өтті сонан бері қырықтан асып,
Елуге біз де тұрмыз аяқ басып.
Қатасын білген жандар түзетіңдер,
Бар болса қалған жері мидан қашып.

ҚОЗЫ КӨРПЕШ –
БАЯН СҰЛУ

Қазақ лиро-эпосы нұсқаларының ішінде өзіне үнемі назар аудартып, көбірек тексерілгені «Қозы Көрпеш — Баян Сұлу» жыры деп кесіп айта аламыз. Себебі, революциядан бұрын Шығысты зерттеуші орыс ғалымдары мен Азия елдерін аралаған саяхатшылары немесе қызмет бабы бойынша қазақ арасында айлап-жылдап тұрған чиновниктердің кейбіреулері қазақ халқының мәдениетімен шұғылданғанда ең алдымен дерлік «Қозы Көрпеш — Баян Сұлу» жырын қағаз бетіне түсірумен бірге, ара-тұра болсын, баспа жүзінде жариялайды, поэманың жалпы желісін орыс тіліне аударып, сол кездегі Россия жұртшылығына таныс етеді. Сондай-ақ Шоқан Шыңғысұлы Уәлиханов та «Қозы Көрпеш — Баян Сұлудың» бір нұсқасын Жанақ ақынның аузынан жазып алады да, осы нұсқа жөнінде тұңғыш рет келелі пікір айтады. Бұлардан басқа «Қозы Көрпеш — Баян Сұлудың» ертеректе қағаз бетіне түсіп үлгірген бірер нұсқасы Омбы, Ленинград архивтерінде сақтаулы екенін де ескерте кетуіміз қажет.

Ал совет жылдарында осы жыр сан рет екі тілде (қазақ және орыс) басылып шықты, сонымен қатар бұл туындыға арналып бірнеше ғылыми зерттеулер мен мақалалар жазылды.

«Қозы Көрпеш — Баян Сұлу» жырының бізге белгілі негізгі версияларын талдауға көшпей тұрып, алдын-ала ескертетін бір жай бар. Бұл жыр тек қазақ топырағында ғана емес, Совет Одағын мекендеген кейбір халықтар арасында да молынан тараған. Мысалы, «Куз Курпачь» деген атпен башқұрт нұсқасының орысша аудармасы (Т. Беляев) 1812 жылы Қазан қаласында басылып шықты. Аудармашының бұл шығарманы құрайшының аузынан жазып алдым деген жалпылама куәлік еткені болмаса, өкінішке қарай, башқұрт тіліндегі түпнұсқасы немесе ол жөніндегі бірде-бір дерек сақталмаған.

Ал, Т. Беляев вариантын оқығанда бірден көзге түсетіні — патша ағзам мен оның төңірегін дәріптеу ниетімен аудармашының өз вариантына енгізген қосындылары, бір жақсысы бұларының түп оригиналға ешбір қатысы жоқ, жат жамау-жасқау екендігі ап-айқын көрініп тұр. Дегенмен, «Куз Курпачьтің» негізінде халықтық туынды және онда башқұрт халқының өмірі, тұрмыс-салты, әдет-ғұрпы анық бейнеленгендігіне күмән келтіруге болмайды.

Мұндағы тағы бір өзгешелік — башқұрттардың өмір-тіршілігі, әдет-салты суреттелумен бірге қазақ халқының тірлік-тұрмысы, салт-санасы қоса көрсетіледі. Мәселен, Куз Курпачь — башқұрт жігіті де, оның сүйген жары Баян Сұлу — қазақ қызы. Осыдан барып, қазақ — башқұрт қарым-қатынасы бұл шығармадан едәуір орын алған. Сөйтсе де осы нұсқада ұлт алақөздігінің салқыны да жоқ емес. Тегі бұл, бір жағы, ұлттар арасына от жағып келген патша өкіметінің кертартпа саясатының әсерінен десек, екіншіден, ислам діні фанатизмі сол кездегі бұлжымайтын бірден-бір шындық деп тануға бола қоймас. Өйткені, қай халықты алсаңыз да оның бұқара көпшілігі көршілес елдердің өздері құралыптас еңбекшілерімен тату-тәтті тұрып, өзара достық байланысын жасауға ұмтылып келгені мәлім.

Башқұрттың «Куз Курпачі» мен қазақтың «Қозы Көрпеш — Баян Сұлу» жырының шыққан түп негізі бір десек те, бұл екі туындының мазмұн жағынан да, түр-сипатында зор айырмашылығы бар. Оның бірінші ерекшелігі: башқұрт нұсқасы түгелге жақын қара сөзден тұрады да, онда ертегінің сарыны басымырақ келеді. Екіншісі — бұл шығармадағы (башқұрт үлгісін айтып отырмыз. — *bl.д.*) жағым-

ды, жағымсыз кейіпкерлерде өзара жіктелу, даралану жоқ, олардың қарым-қатынасы мен әрекетіндегі даму тым үстірт беріліп, жөнді өрістей алмай қалған.

Солай бола тұрса да, алдын-ала жиынтық жеке қорытынды жасау орынды сияқты. Ілгеріректе айтқанымыздай, Қозы мен Баян тақырыбының бірнеше халыққа ортақ екендігін мойындағанның өзінде, кейін әр елдің тарихи дамуына байланысты сол белгілі арна өзгере отырып, қай халықтың болсын өз тумасына, өзінің төл шығармасына айналып кеткенін есте тұту шарт. Оның бер жағында, ұқсастық дегеніміз кейде тіпті шартты түрде алынып жүреді де, туыстас саналып келген туындылардың түп тамыры үнемі біртума бола бермейді.

В.В. Радловтың «Образцы народной литературы...» деген әйгілі еңбегінің VI томында ұйғырдың «Бозы Көрпеш» атты ертегісі басылған. Расында, XIX ғасырдың екінші жартысында жазылып алынған бұл ертегіні «Қозы Көрпеш — Баян Сұлудың» ұйғырша версиясы деп санауға ешбір қиын жоқ. Мұнда тек шығарманың «Бозы Көрпеш» делінген атындағы сырттай ұқсастықтан басқа оларды өзара жанастыратын ештеңе таба алмаймыз. Сондықтан мұны арнайы сөз етудің қажеті аз.

«Қозы Көрпеш» деп аталатын барабин татарларының шағын ертегісін қазақтың «Қозы Көрпеш — Баян Сұлу» жырымен салыстырғанда екі шығарманың мазмұн жақындығы бірден көзге түседі. Ең алдымен татар нұсқасында Ақ хан мен Қара ханның аңда жүріп кездесіп, танысуынан басталады. Екіншіден, бұларға ортақ тағы бір жағдай бар: екеуінде де мал шаруашылығы кәсібінің кейбір белгілері айқын сезіліп тұрады, мысалы, қазақша иемденген үйір-үйір көп жылқыны кездестіреді де, ақыр соңында ол Баян Сұлудың қойын бағады. Осы екі нұсқаны тығыз жанастыратын үшінші жәйт: тайпа арасындағы қарым-қатынасты нығайту үшін екі халықтың құда түсіп, туысқандық жаңа одақ құруы. Сондықтан да Ақ хан мен Қара хан екеуі жай достықтан гөрі бала алып, бала беріскенді жөн көреді. Ал, Қозының әкесі Ақ хан кенеттен қаза тауып, сәби жетім қалған шақта Қара хан бұрынғы сертін бұзып, бір түнде басқа жаққа көшіп кетеді.

Екі шығарманың қай-қайсысында болсын жағымды бейнелерді, олардың ізгі қасиеттерінің жоғарылығын опасыздық еткен Қара ханға қарама-қарсы қояды, оған адамгершілік, ар-намысты аяққа басқан қарабет адам деп лағнет айтады. Қазақ нұсқасындағы дүниеқоңыз, сараң, меірімсіз, пасық Қарабайдың бейнесі де осыған жақын емес пе?

Сөйтіп, қазақ пен барабин татарларының версияларындағы ұқсастық екі халықтың тіршілігі мен тұрмысындағы біркелкілік қана емес, екі елдің тарихында орын тепкен бір тектес оқиғаларды да бейнелеу болып табылады. Бұл жерде біз жоңғар феодалдарының жасаған шабуылдары мен соларға байланысты туған жауынгершілік айқастарды да ескерте кетпекпіз.

Әйткенмен, қазақ даласына жоңғарлықтар ойран салып, бейбіт елдің берекесін кетірсе, қазақ-қалмақ соғысы көп жылдарға созылып, ел аузында көпке дейін аңыз ретінде сақталса, барабин татарлары мен жоңғарлықтар арасындағы күрес ұзақ та, күрделі де болған емес-ті, өткінші жаңбырдай тез өтіп, қалың бұқара өміріне елеулі із қалдыра алған жоқ-ты. Сол себепті барабин нұсқасында қара қалмақтың бейнесі шартты түрде берілген, тарихи болмыстың алыстай түскендігінен бе, Қодардың образы тым күңгірт шығып, қалмақпен екі арадағы тартыстың әуені мүлдем жойылуға айналған.

Ал қазақ жағдайында тіпті басқаша: XVI—XVIII ғасырлардың ішіндегі жоңғарлықтардың тікелей шабуылдары мен зорлық-зомбылықтары көпке дейін әсерін әлсіретпей келгендіктен, «Қозы Көрпеш — Баян Сұлу» жырындағы негізгі арқаудың бірі Қозы мен Қодар арасындағы бітіспес айқас болып отыр. Демек, қазақ пен қалмақтың ұзақ жылдарға созылған қанды соғыстарының салқыны жойылмауы себепті айтушы ақын мен тыңдаушы жұрт бұл жойқын оқиғаларды жадында сақтап келген, өзінің жыр-толғауларында оларға молырақ орын беріп, кейінгі ұрпақтың есіне қайта-қайта түсіріп отырған. Қалайда, қазақ пен барабин татарларының нұсқаларында ұшырасатын кейбір ұқсастыққа, бәлкім, туысқан осы екі халықтың көршілес қонып, мүдделес өмір сүрулері де белгілі дәрежеде әсер еткен болар. Өйткені, қазақ версиясының өзінде де Қарабай және Сарыбай аталудың орнына кейде барабин үлгісіндегідей оларды Ақ хан, Қара хан деп келгенін көреміз (А. Фролов варианты). Әрине, бұл тек сырттай ғана үйлестік болғанмен, екі халық ортасында орын тепкен тығыз қарым-қатынастың айқын айғағының бір көрінісі.

Алтайлықтардың ауыз әдебиетінде де осы тақырыпты кейде толық, немесе аздап қайталайтын нұсқалар бар. Олардың кейбіреуі қазақ жырының тікелей әсерінен пайда болса («Қозюке — Баян»), екіншісі сол елдің өз тумасы («Қозын Эркеш»). Ал бұл жерде олардың бәріне жекеше талдау беру қажет бола қоймас. Біз тек алтайлықтардың атақты халық ақыны Н. Улагашевтің айтуынша жазылып алынған «Қозын Эркеш» нұсқасына қысқаша тоқтап өтсек дейміз. Бұл жолы да шығарманың (қазақ және алтайлықтар) арасындағы тікелей жанасымынан гөрі, олардағы жалпылама сарын, яки желісіндегі бірін-бірі қайталаушылықты көреміз. Ең алдымен, ұқсастықтарын сөз етсек, бірден көзге түсетіні — шығармадағы негізгі кейіпкерлердің есімдеріндегі сырттай үндестік. Мәселен, қазақ нұсқасында Қозы Көрпеш (алтайлықтарда Қозын Эркеш), Баян Сұлу (Байым Сұр), Қодар құл (Қодыр уул), Қарабай немесе Қара хан (Қараты хаан), Сарыбай немесе Ақ хан (Ақ бөке). Сонымен қатар екеуіндегі сюжеттің дамуында да өзара едәуір жақындық бар. Мұнда да Қозын Эркеш қалыңдығын іздемек болғанда шешесі оған наразылық білдіріп, қалайда жалғыз баласын алыс сапарға жібергісі келмейді. Рас, алтайлықтар нұсқасында бұл сарынның мифологиялық жағы басымырақ. Өйткені Қозын Эркештің шешесі баласының аттануына бөгет жасау үшін өзі біресе бұлыңғырға, біресе тұлкіге айналып, алдынан қарсы шығып отырады. Қазақша нұсқада бұл рольді не мыстан кемпір атқарады, немесе мұндай сарын мүлдем кездеспейді. Сол сияқты Қозын Эркештің Қараты ханның сарайына тазша болып баруы да қазақ версиясындағы Қозыны біраз еске түсіреді. Тек бұл арадағы бір айырмашылық: Қодыр уул алғашта Қозын Эркешке достық еткендей болып, оның хан сарайына кіруіне көмектеседі, бірақ кейін Қозын мен Байым Сұр арасында туған махаббатты көрген кезде қызғаныш білдіреді де, Қозынға қастандық жасайды.

Ақыры сол Қодыр уулдың опасыздығынан Қозын Эркеш қаза табады. Қараты ханның Қозын Эркешті ұстамақ болуы, ал оның қашып кетуі де қазақ нұсқасындағы эпизодты түгелінен дерлік қайталайды. Алайда, «Қозын Эркеш» жырында Шоктерек те, екі арада жүретін торғай да жоқ.

Қорыта келгенде, «Қозын Эркеште» алтайлықтардың тұрмысы, салт-сана-сы, тіршілігі жақсы берілген, әсіресе аңшылық характері толығырақ суреттелген. Сонымен бірге ертегі, аңызға тән элементтерді, ойын-сауықты, әдет-ғұрыпты

да алтайлықтар версиясынан мол кездестіреміз. Осының бәрі нұсқаның халық тумасы және өткен өмірдің өшпес белгісі екендігін айқын дәлелдейді. Осы екі нұсқадағы басты бір айырмашылықты айта кеткен дұрыс: «Қозы Көрпеш — Баян Сұлу» жыры қазақтарда лиро-эпос үлгісіне жатса, алтайлықтардың «Қозын Эркеші» батырлық эпос болып табылады. Демек, бұл екі шығарманың арасында түр жағынан да алшақтық бар. Сол себепті алтайлықтардың нұсқасында, ең алдымен, батырлардың сұсты тұлғалары, олардың жойқын қимыл-әрекеттері басымырақ берілсе, «Қозы Көрпеш — Баян Сұлуда» олай емес, онда көбінше қазақ халқының бейбіт өмірі, екі жастың басындағы трагедиялық махаббат жыр етіледі.

Башкұрт, татар, алтайлықтардан басқа ноғай, қалмақ халықтарының ауыз әдебиетінде де Қозы мен Баянға арналған аңыз-жырлар бар көрінеді.

Сөйтіп, Совет Одағындағы халықтардың арасына көп тараған «Қозы Көрпеш — Баян Сұлу» жырының сан алуан үлгілерімен танысқанда, ең алдымен, жалпы өте қажетті бір қорытындыға келуге болатындай: Қозы мен Баянның трагедиялық махаббаты жөніндегі аңыздың шыққан түп төркіні бір дегеннің өзінде кейін әрбір халық өзінің тарихи дамуына, өмір тіршілігінің ерекшеліктеріне сай тума версияларын жасағандығын кесіп айтуымыз керек. Осыған орай, Қозы Көрпеш тек қазақтікі ғана еді, енді мұны басқа халықтар да иемдене бастады, ал біз үн қатпай бар байлығымызды бөліп беріп, құр алақан қалатын түріміз бар деген секілді құрғақ байбалам, арзан намыстан бас тартуымыз жөн. Өйткені қай халықтың болмасын ұзақ тірлігінде жасаған асыл мұрасына ешкім де қиянат жасай алмайды...

* * *

Жоғарыдағы шағын кіріспеден кейін қазақ ауыз әдебиетінде орын тепкен «Қозы Көрпеш — Баян Сұлу» жырының басты-басты саналатын үлгілеріне тоқталып өтелік. Әдетте біз бұл нұсқаның варианттарын бірде 16 деп куәлік етсек, тағы бірде оның санын жиырма шақтыға жеткізіп жүрміз. Ал ақиқатта олай емес, әр кезде әркімдердің орындауынша бізге келіп жеткен версиялары түптеп келгенде 3-6 негізгі нұсқадан аспайды, қалғандарының қайсысын алсаңыз да, солардың бірін болмаса бірін қайталап отырады.

Қазақ арасына мол тараған аңыз бойынша Қозы мен Баян бір кезде өмір сүріп, кейін олардың моласы да сақталған төрізді, яғни халық оларды өмірде болған адамдар деп сенеді. Орыс саяхатшылары мен этнографтарының мәліметтеріне қарағанда бұл мола және оның басына орнатылған ескерткіш Сергиополь — Верный жолының үстіндегі Қызылкия мен Кіші Аякөз станцияларының екі аралығындағы үлкен Аякөз өзенінің оң жақ жағасында көрінеді.

Қозы мен Баян өмір сүрді ме, жоқ па, мола кімдікі?

Бұл әлде халық қиялынан туған аңыз ғана ма? Кесіп айту қиын. Қайткенде де біздің қолымызда Қозы мен Баянның трагедиялық махаббатына арналған бірнеше нұсқалар бар. Олардың біреулері әуелдегі түр-мазмұнын сақтағандай болса, екіншілері өңдеу, толықтыру арқасында едәуір өзгергенін, кейде фольклор үлгісінен тәрі жазба әдебиет туындысына жақындап қалғанын байқаймыз.

Ал, өңдеу-өзгертудің де толып жатқан жолдары бар. Мысалы, түпнұсқаға кейде басқа бір үлгілер әсерін тигізіп барып жаңаратын болса, тағы бір сәтте оның әрі де екінші бір дастан-жырларға ықпал ететін жағдайлар да ұшыраса-

ды. Қысқасы, бұл өте-мөте күрделі құбылыс, оны тек дербес деректермен, арнайы зерттеулермен ғана дәлелдеуге болады.

Енді сол нұсқалардың кейбіреулеріне талдау беруге көшелік.

I. «Қозы Көрпеш — Баян Сұлу» жырының ертедегі нұсқасынан бізге екі қолжазба жетіп отыр. Оның бірін 1834 жылы F. Дербісәлин жазып алса, екіншісін 1841 жылы A. Фролов деген тілмаш қағаз бетіне түсірген.

F. Дербісәлин нұсқасы И.Н. Березиннің архивінен табылды, оның көлемі 12 бет, ескі емлемен арабша жазылған. Бірінші қағазының жарымына жуығы жыртылып, жоғалып қалғандықтан, жырдың қай сөзден басталғаны бізге беймәлім. Сонымен қатар қолжазбаның өзінен әр эпизодтардың арасы байланыспай үзіліп, кейбір жерлері қалып қойғаны да сезіледі. Алайда, жырдың жалпы желісі тартылған, дастан Қозы мен Баянның трагедиялық өлімімен аяқталады. Мұнда бас кейіпкерлер қайта тіріліп өмір сүрмейді.

Тегі, бұл нұсқа «Қозы Көрпеш — Баян Сұлу» жырының ең алғаш қағаз бетіне түскенінің бірі деп жорамалдауға келеді. Осы жағдай оны өте бағалы етеді де.

Ал енді «Қозы Көрпештің» мазмұнына және оның кейбір ерекшеліктеріне келсек, ол негізінде қазақтың халық тілімен орындалған, бірен-саран араб-парсы сөздері кездескені болмаса, тілі таза, ұғымды, жергілікті маңызы бар қиын сөздер де кездеспейді. Сонан соң нұсқаға кірген қосындылар аз, ислам дініне байланысты туған көзқарастың әсері де жоқтың қасы, жырдың түп арқауы — көшпелі қазақ елінің өмірі, салт-санасы мен әдет-ғұрпы, талғамы мен танымы.

Мазмұны мынадай: шамасы бұл нұсқада оқиға Қарабай мен Сарыбайдың аңға шығуынан басталатын болуы керек. Ал сақталған беттерінде Қозының жастайынан жетім қалғандығы, жалқы өсіп, тек кейін ғана Баян атты атастырған қалыңдығы барын білгендігі, оны іздеп шыққан сапарында көптеген қиыншылықтарды жеңіп, ақыры қайын жұртына барғандығы айтылады. Сарыбайдың еліне келген соң Қозы біраз уақыт тазша бейнесінде жүреді. Бірде Баянмен кездесіп, оған оңашада өзінің кім екенін ашады да, екеуі көңіл қосып табысады. Бірақ Қодар құл олардың сырын біліп қойып, Қозыны қайтсе де құртудың жолын іздейді, ақыры ретін тауып, қапылыста оны оққа ұшырады.

Ғашық жарының кегін қуған Баян Сұлу Қодарды айламен өлтіреді де, Қозының моласына келіп өзін-өзі қанжармен жарып, қайғылы қаза табады.

Бұл шығарманың айрықша бір қасиеті: жағымды кейіпкерлердің бейнелері (Қозы мен Баянның) еңбек әрекеті үстінде көрінеді де, ең алдымен адамның өз басы бағаланып, оның байлығына, сән-салтанатына оншалық мән берілмейді. Мысалы, Қозы Көрпеш қайын жұртына келгенде біраз уақыт тазша кейпінде жүріп, Сарыбайдың малын бағады. Демек, Қозының барлық әрекеті күнделік еңбек көлемінде беріледі. Тіпті екі жастың тұңғыш рет кездесуінің өзін де ақын ешбір әсірелемей-ақ жайша ыспаттайды:

Биесін тазша пақыр байлаған-ды,
Желісін қағайын деп сайлаған-ды.
Бұлытты һауадағы бұрып алып,
Басында желісінің сарнаған-ды.

Шық сана, сұлу Баян, малың кетті,
Атаңның оң жағында күнің өтті.

Сектор восточных
рукописей Института
востоковедения РАН,
фонд № 5, оп. 2/267.

Құлынды шұрқыраған естідің бе,
Жел соғып құбыладан боран шықты.

...Жайлауы жан өтерде сары белді,
Оралып желісіне құлын өлді.
Құлынға шұрқыраған шыдай алмай,
Бір шапанды бүркеніп Баян келді...

Бұл үзінділерде сырлап өңдеу, көтере әсірелеу мүлде жоқ, бәрі де күнделік өмірдің әншейіндегі қарапайым суреті. Сонымен бірге мұнда батырлар жырында жиі ұшырасатын: батыр жігіттің керемет күшін, ерекше өткен балалық шағын, немесе қиялға сыймайтын жүйрік атын сипаттайтын оқшау әсірелеулерді де кездестіре алмайсыз.

Жырдағы басты олқылық ретінде мыналарды атауға болар еді: дәуір тынысы онша көріне алмай қалған, кейіпкерлердің бейнелері үстірт сипатталған, көркемдік жағы да онша емес.

Ғ. Дербісәлин нұсқасына тетелес — А. Фроловтың жазып алған версиясы. Мұның екеуі де көп жайда бірін-бірі қайталайды, тек Фролов жазбасының тілі шұбарланып, татаршаланып кеткен. Тегі сол бір кездегі сәлем хаттың өзін «ғиззатлу уа құрметлу бек зинда көргуші» деп бастайтын «кітапшалау» дәстүрінен қалған сарқыншақ болса керек. Жырдың тағы бір айырмасы — анықталуы басқаша: Қозы дүниемен қоштасу үшін жеті ай мерзімге қайта тіріліп, жер жүзінің төрт бұрышын кезеді, бірақ бұл тірілуіне құдайдың немесе басқа бір құдіретті күштің қатысы жоқ.

Осы екі үлгінің екеуі де, біздің жобалауымызша, «Қозы Көрпеш — Баян Сұлу» жырын зерттегенімізде оның әуел баста қалайша пайда болғанын, сюжетінің желісі неден құралғанын тануымызға көп көмегін тигізуінде ешбір күмән жоқ. Әрине, қаймағы бұзылмаған ескілік жағдайда адам басының еркіне жол берілу мүмкін емес еді. Сондықтан да Қозы мен Баян армандарына жете алмай мерт болулары — өте заңды көрініс.

Ескі нұсқаның қайсысын алсақ та ауыл тұрмысын суреттегенде үй-іші, ошақ басынан шыға алмайды. Өйткені шығарманың өзекті арқауы екі семьяның қарым-қатынасына құрылған. Қарабай мен Сарыбай әлі тұмаған балаларын біріне-бірін атастырғанда осындай құдандалық арқылы өз жағдайларын нығайта түспек болады. Себебі, феодалдық қоғамда адам арасындағы қарым-қатынас тек туысқандық, жақындықтың күшімен ғана баянды болады деп ұғынған. Осыдан барып «Қозы Көрпеш — Баян Сұлу» жырының қай үлгісін алсаң да Қарабай мен Сарыбайдың «құдай десіп», құда болып, ант-су ішуінен басталады. Бірақ Қозы әкесінің кенеттен қаза табуы бұл тілектің орындалуына қайшы келеді. Яғни, екінші жағынан, қорғансыз, жетім баланың қажеті болмай қалады да, Сарыбай антын бұзып, бұрынғы қоныс етіп келген жерін тастай қашады. Бұдан кейін Қозы мен Баян өз басының бақытын қорғауға ашықтан-ашық күреске шығады. Сөйтіп, өз басының қамын ойлаған екі жастың әрекеті іс жүзінде қалың бұқараның мүддесіне қайшы келмей, прогрессивтік роль атқарады да, ал оларға қарсы тұрушы күштер, яғни қыз әкесі Сарыбай мен Қодар бұл шығармадағы жағымсыз кейіпкерлер бейнесінде беріледі. Рас, «Қозы Көрпеш — Баян Сұлу» жырында бір-біріне қарама-қарсы тұрған бұл екі күштің

сыр-сипаты терең және тиісті дәрежеде көрсетіле алмаған. Көбінесе өзі сол феодалдық салт-сананың шырмауында қалып қойған ақынның демократтық немесе жалпы гуманистік идея деңгейіне көтеріле алмағанына таңырқауға болмайды. Бұл сол заман үшін табиғи көрініс, ащы шындық еді. Әйтсе де Дербісәлин мен Фроловтың осы екі нұсқасының өзінен-ақ ертедегі қазақ өмірінің тыныстарын сезінгендей, яки бас бостандығы үшін күресу жолында аянышты қаза тапқан Баян мен Қозының жарқын образдарын айқын көргендей тәрізденеміз. Демек, айтушы ақын, тыңдаушы қалың қауым екі жастың мұңын мұңдап, қайғылы өлімдеріне күңіреніп, олардың сүйікті бейнелерін ғасырлар бойына ұмытпай жадында сақтап келген.

Мұндағы тағы бір өзгешелік: екі жас еркіндікке қаншама ұмтылғанымен сол кездегі ескі дәстүрден, тағдырға сену секілді соқыр сезімнен алыстап кете алмайды. Ақыр соңында ата-ана жоралғысы, яки «жазмыштан озмыш жоқ» деген нәрсіз нанымға келіп тоқырайды. Сөйтіп, Қозы Көрпеш қалыңдығы Баянды іздеуге бел байлағанның өзінде де әкесінің баяғыдағы сөзін сүйеніш еткендей, шешесіне былай дейді:

Барады қаз қаңқылдап айқайында,
Қолыңнан ыстық бидай татайын да,
Шешеке, азығым сал, атым сайла!
Атам қосқан Баянға жетейін де...

Жыр желісінің дамуында, дастандағы жағымды кейіпкерлердің бейнелерін беруде халық ұғымындағы қайшылықтар білініп тұрады. Бір жағынан, бұқара көпшілік екі жастың тағдыры арқылы өзінің бостандықты арман еткенін білдірсе, олардың аянышты өліміне күңіреніп аза тұтса, жырда Баян Сұлу сүйген жарына қосылу үшін әке өмірін аттап қарсылыққа дейін барса, сонымен бірге, жоғарыда айтқандай, Қозы мен Баян бірін-бірі көрмей тұрып, тек әкелерінің күн бұрын атастырғаны үшін ғана сырттай ғашық болысады, демек, «ежеқабыл» дәстүрін жеке бастарының сезіміне негіз етеді. Әрине, бұл әдет-ғұрып, ескілік санадан шыға алмаған көпшіліктің дәрменсіздігін көрсетеді.

Жырдағы үй-іші, әрі кеткенде ру көлемінен аспайтын конфликт қазақ пен жоңғар арасындағы қатынастың қосылуы арқылы шиеленісе түседі. Алайда, бұл жағдай дастанның түп негізінен алшақ кетпейді, қайта тікелей араласып отырады. Сондағы дәнекер боп отырған — қалмақ Қодар құлдың бейнесі. Бірнеше себептер бойынша Сарыбай қызын Қодарға бермекші болады. Көп жылдар бойына қазаққа шабуыл жасап келген жат елдің адамын Баян жек көреді, маңына жолатпайды. Қодарды жақын тартып күйеу бала етпек болып жүрген Сарыбайдың өзі де ол жөнінде:

Менен несін сұрайсың, ей, шырағым,
Күйеуің атасы жау құлдан өлді, —

деп Баянға жауап береді. Бұдан Сарыбайдың шын ниеті, түптеп келгенде Қодарды қазақ халқының ата жауы санайтындығы көрініп тұр. Сарыбай қаншама қара көңіл болғанымен қызының алдында Қозының өлімі туралы жауап қатқанда өтірік айтып бұлтара алмайды, жұрттың бәріне мәлім шындықты лажсыз айтып өзін ақтағысы келеді.

Баянның бар ықыласы Қозыға ауғандықтан, ол Қодарды мейлінше жек көреді. Мүмкін, жоңғарлық атаулыға жиіркене қарайтын халық сезімі де бұған өз әсерін тигізген болар, қалайда Баян Сұлу Қодар құлдың есімін естігенде аза бойы тік тұрып, оған ешбір жылы шырай көрсетпейді.

Осы жырдағы Қодар бейнесі, жалпы алғанда, сан алуан берілген: оны «құл» деп кемітіп отырса, мұнысы ескі қоғамның ұғымынан туса керек. Сонымен қатар Қодар «ата жау» деп те аталады, демек, ертеректе болып өткен қазақ-жоңғар арасындағы айқастың зардабы әлі жойылып үлгермегендігін танытады. Ал «құл» деген түсінік ескі қалпында алынғанымен, бұл Қодардың тәуелділігін, дәрменсіздігін сипаттамайды, өйткені Қодар қырық құлдың басшысы, оның сөзі де, әрекеті де өктем, ол — ол ма, Сарыбайдың өзі де Қодардан қаймығады, күмілжи тілдеседі:

...Үйімде қырық құлым бар-ды дейді,
Басы еді қырық құлымның Қодар құлым,
Жүргізсе жүргізермін депті дейді...

«Мен де сізге қойшы болайын», — деген Қозының өтінішіне Сарыбай осылайша жауап береді. Ендеше, халық Қодарды өз өкілі санамайды, оны жауыздықтың жиынтық бейнесі ретінде таниды. Жырда Сарыбай мен Қодар бір ортаның адамдары сипатында берілсе, Қозы солардың қарамағындағы бағынышты малайы болып қызмет етеді. Сондықтан да Қодар мен Сарыбай өздерін Қозы Көрпештен анағұрлым «жоғары» санап, «тазша» деп менсінбейді. Дастанның соңындағы Қозының аянышты қазаға ұшырауы, сондай-ақ кек қуған Баянның айламен Қодарды өлтіруі арқылы сол кездегі ескі салт-санаға халық өзінің қарсылығын білдіреді. Солай бола тұрса да, халық тілегі билеуші топтың мүддесіне қайшы келгендіктен, екі жастың мезгілсіз аңсаған арманы орындалмайды, олар қытымыр заманның қатал заңының құрбандығына шалынады. Ертедегі халық түсінігі бойынша да жетім бала қаншама талпынғанымен шынжыр балақ, шұбар төс бай-бектерге қарсы тұра алмақ емес.

Бұл шығармадағы жағымды кейіпкерлерді алсақ, олар бостандықты көксеген қалың бұқараның қол жетпес ұлы арманын, оның қиялынан туған жоғары идеалды мегзейді. Осыған орай халық өзі сүйген геройлардың бейнелерін таза, ізгі жанды, жарқын сезімді тұрпатта суреттесе, жағымсыз образдардың тұлғаларын жасағанда қара бояуларды аямай, оларды жексұрын, пасық, жауыз жандар түрінде ыспаттайды. Мысалға Сарыбайды келтірсек, оның жұртпен қарым-қатынасының таразысы — адамның ерекше қасиеті, сол адамның ізгілігі мен парасаты, қоғамдағы келелі орны емес, жеке басының бай-кедейлігі, яғни одан түсетін пайда-зиянының мөлшері ғана. Қозының әкесі тірі тұрып, байлығы шайқалмаған шақта Сарыбай Қозыны күйеу бала деп таниды, ал Қарабай кенеттен қаза тауып, оның шаңырағы адыра қалғанда сол Сарыбай олардан безіп шығады, мүлдем құтылу үшін атамекенін тастап, жат елге үдере көшеді. Бір кездегі ішкен ант-суын аяққа басып, жетім бала мен жесір әйелге опасыздық жасайды. Осы тұрғыдан қарағанда Қодар құл да Сарыбайдан оншалық алыс кете қоймаған. Түптеп келгенде оның да табынатыны сол байлық. Көптеген нұсқаларда Қодар құл Баянның өз басына, оның көркіне күштар емес, керісінше, қыз әкесінің байлығына қызығады, соған қалайда ие болғысы келеді.

Жағымды кейіпкерлер бұларға тіпті ұқсамайды. Тазша кейпінде жүдеп-жадап келген Қозыдан Баян безбейді, қайтсе де онымен қосылудың қамын жейді, ең ақыры өлім қаупінен де тайынбайды, сол секілді Қозы Көрпеш те бір Баянның жолына бәрін де салауат етіп, ел-жұртын да, малын да тастайды, сөйтіп, салт басты, сабау қамшылы жалғыз жанның қалпында қалудан, кейін тазшаға айналып мал бағудан да тайынбайды.

Қорыта келгенде, жағымды кейіпкерлердің бойынан терең сезімді, адалдық пен ізгілікті, ақ ниет пен таза көңілділікті табатын болсақ, олардың ыстық та таза махаббаты сол заманның әділетсіздігіне қарсы күресуге апарғанын көрсек — осылардың бәрі ғасырлар бойы езілген бұқараның неге ұмтылып, нені өзіне қол жетпес идеал еткенін айқын дәлелдейді.

Жырдың көркемдік түрі, ақынның шеберлігі мен сөз өрнегі қандай? Мұндағы негізгі басты ерекшелік: оқиғаны баяндау, өмірдегі көріністерді сипаттау жағы басымырақ. Кейіпкерлердің ішкі дүниесін суреттеу, сюжеттің дамуына табиғаттың құбылыстарын пайдалана отырып, біртұтас шығарма жасау біз талдап отырған екі нұсқадан табыла қоймайды. Қозы мен Баянның басындағы оқиғаны жалпылама түрде, үстірт әңгімелеу арқылы берген. Кейде кейіпкердің әрекет еткен жеріндегі затты бұл оқиғаға байланысты болсын-болмасын, тек атай салады. Мәселен:

Шығады аңды қарай ертеңді-кеш,
Бір су бар ұзын аққан теріс түстіктің,
Табарсың тап сол жерден Қозы Көрпеш...

Немесе Сарыбайдың ауылын сұраған Қозыға кемпірдің қайтарған жауабын алсақ:

— Тарта тұр атың басын, шырағым-ау,
Ауылы алыс емес табылғандай.
Бойында Аякөздің бөрте қайың,
Қыз Баян өксігі бар уатайын.

Сөз жоқ, мұндағы Аякөз бойындағы бөрте қайың ұйқас үшін алынғаны өзінен-өзі-ақ көрініп тұр. Әйтсе де жыр бастан-аяқ жалпылама баяндаудан тұрады, көркемдік теңеу, персонаждарды бейнелеуде ешбір тәсіл қолданбайды деп кесіп айтудан аулақпыз. Біз тек орындаушы ақынның шеберлігі жоғары дәрежеге көтеріле алмай, біржақты, қарапайым түрде қалғанын ескертпекпіз.

Расында, дастанның өн бойында дерлік табиғатты не оның көріністері мен жеке құбылыстарын суреттегенде осылар арқылы қаһармандардың ішкі толғаныстарын, әрекет-қимылдарын беруге ұмтылғандық та жоқ емес. Мысалы, Қозы мен Баян екеуінің алғаш кездесіп, бір-біріне деген махаббат отының тұтануын жайнаған жаздың шағында сипаттаса, сонымен бірге олар қашан да болсын шын өмірдің ортасынан тыс, қиял дүниесінен туған өзгеше бір әлемнің өкілдері ретінде алынбайды. Қысқасы, мұнда ертегі мен батырлар жырында көп ұшырасып отыратын әсірелеушілік, фантастикалық элементтер өте аз, бар оқиға реалистік көлемде дамиды.

Қай кейіпкерлеріне болсын сипаттама бергенде, олардың мінез-құлықтарын әрекеттері арқылы ашпай, кімнің қандай екенін теңеулермен бергенін жиі кездестіреміз. Мәселен, Қозы сөз болса, оны «алтын айдар Қозы», ал Баянды әрдайым «сұлу Баян» деп атауы, сондай-ақ Қодарға келгенде оны үнемі «қара қалмақ» немесе «шұнақ құл» деп кемітіп отыруы, т.т.

Сөйтіп, «Қозы Көрпеш — Баян Сұлу» жырының ертеректе, XIX ғасырдың бірінші жартысында қағаз бетіне түскен екі нұсқасы (Ғ. Дербісәлин және А. Фролов нұсқалары) жөнінде, міне, осыларды айтуға болар еді. Олардың ең ұтымды жағы неде? — деген сұраққа: сол дәуірдегі халық өмірінің айнасы ретінде қазақтың ескі тұрмысын, әдет-ғұрпын, салт-санасын сипаттаумен бірге бұқара көпшіліктің көксеген арманын, феодалдық-патриархалдық санадан туып, ғасырлар бойы келе жатқан кертартпа заңға екі жастың қарсы тұрып, еркіндікке құлаш сермеулерін жыр етуінде деген болар едік. Сөз жоқ, сол замандағы халық түсінігінің өзі осы деңгейден жоғары көтерілуге, қоғамдық өмірдегі қайшылықтарды тереңірек ашып, сынап-шенеуге мүмкін емес еді.

Заман өзгерген сайын, сол заман туғызып отырған халық шығармаларының өзі де өзгеріп, жаңа мазмұнға көшіп отырады. Бұл көрініс — замана шарты.

Қазақ өлкесінің Россия империясына түгелдей қосылуы оның шаруашылығына, қоғамдық және мәдени өміріне түбегейлі өзгерістер енгізді. Россия мемлекетіндегі халықтардың арасында экономикалық және мәдени қарым-қатынастар жандана, нығая түседі. Осындай игілікті істі жүзеге асыру жолында, бір жағынан, қазақтың ағартушы демократтары жан аямай еңбек етсе, сондай-ақ туысқан екі халықтың бірін-бірі танып, жақындай, достаса түсуіне орыстың алдыңғы қатарлы мәдениет қайраткерлері де мықтап атсалысты. Бұл өз алдына сөз етілетін келелі тақырып.

Осындай ізгі тілекті орындауда, яғни көршілес екі елдің рухани байлығын бір-біріне ортақ етуде көркем әдебиеттің ролі орасан зор болғандығында ешбір күмән жоқ. Россия империясына қарағаннан кейін қазақ халқының демократтық бағыттағы жас әдебиеті орыстың алдыңғы қатарлы мәдениетінің тікелей әсері бойынша өзінің даму, өркендеу қарқынын анағұрлым күшейте, жеделдете түсті.

Осы қарсаңда орыс ғалымдары «Қозы Көрпеш — Баян Сұлу» жырының бірнеше нұсқаларын қағаз бетіне түсіреді, олардың кейбіреулері баспа жүзін көреді, орыс тіліне аударылады. Орыс халқының данышпан ақыны А.С. Пушкин Орынбор жаққа барған сапарында қазақ поэмасының сюжетіне қызығып, оның желісін жаздырып алады, кейін осы тақырыпқа шығарма жазуға ойланады. Бұл ретте XX ғасыр басында Г.Н. Тверитиннің «Қозы Көрпеш — Баян Сұлуды» орыс тіліне зор шабытпенен аударғанын ескерте кетуіміз қажет.

2. «Қозы Көрпеш — Баян Сұлу» жырының И.Н. Березин бастырған нұсқасының маңызы өте зор. Ал оны бірден талдап отырған себебіміз, жариялануы кешірек болғанымен (1876 ж.), қағаз бетіне түсуі едәуір ертерек еді. Олай деуге бір анық дәлел — бұл нұсқа 1841 жылы жазылып алынған А. Фролов вариантымен негізінде бірдей, көптеген жолдары бірін-бірі қайталап, дәлме-дәл түсіп отырады. Осы анықтамадан соң тағы ескертетін жәйт: «Қозы Көрпеш — Баян Сұлу» жырының Жанақ ақын орындаған версиясы бізде жоқ. Кезінде ол қағаз бетіне түссе де, сақталмаған. Бұл жөнінде мынадай пікір ұсынамыз.

Г.Н. Потаниннің айтуына қарағанда, И.Н. Березин ұзақ жылдар Н.Ф. Костылецкиймен байланыс жасап, сол кісінің көмегімен қазақ ауыз әдебиетінің кейбір

нұсқаларын алып тұрады. Солардың ішінде «Қозы Көрпештің» бірнеше қолжазбалары болған. Ал, Н.Ф. Костылецкий Омбы қаласындағы кадет корпусының оқытушысы болғандықтан өзінің шәкірті Ш.Ш. Уәлихановпен алғашта оның корпуста оқып жүрген кезінде тікелей байланысы болса, кейін Уәлиханов оқуын бітіріп, қызмет жөнімен Ыстықкөл мен Қашқарияда болғанда да бұрынғы ұстазынан қол үзбейді. Шоқан осы сапарында Аякөз бойында да болады. Бұл жағдайдың өте-мөте қажет бір жері, біздің жорамалдауымызша, И.Н. Березин жариялаған тексті бір кезде Ш.Ш. Уәлиханов ел аузынан жазып алған секілді. Өйткені, Шоқан қазақ өлеңіне баға берген бір мақаласында былай деп жазады: «Белгілі «Қозы Көрпеш — Баян Сұлу» поэмасын маған өлең түрінде атақты Жанақ айтқан еді». Сол мақалада өлең түрінің үлгісі ретінде «Қозы Көрпеш» поэмасының кіріспесін келтірген:

Мекен іздеп, жігіттер, кел кетелі,
Ортасында көк төбе белгі етелі.
Азаматтар, ерінбей тыңдасаңыз,
Қозы Көрпеш, Баянды тербетелі.

Ш. Уәлиханов сонымен қатар «Қозы Көрпештің» толық текстің тапқанын да атап көрсетеді.

Жоғарыда келтірілген кіріспе сол толық қолжазбадан алынғандығына ешбір күмән жоқ. Ал осы төрт жолды біз И.Н. Березиннің нұсқасынан да кездестіреміз:

Мекен іздеп, жігіттер, кел кетелік,
Ортасында көк төбе белгі етелік.
Азаматтар, ерінбей тыңдасаңыз,
Қозы Көрпеш, Баянды тербетелік...

Тағы бір дәлел: Аякөз сыртқы приказының тілмашы болып тұрған кезінде 1841 жылы Андрей Фролов жазып алған нұсқа жоғарыда Шоқан келтірген шумақпен басталады. Екінші сөзбен айтқанда, бұл нұсқа Жанақ есіміне байланысты варианттан көшірілген болу керек. Ендеше, Жанақ версиясы дейтініміз осы И.Н. Березин бастырған нұсқамен бір болып шығады. Себебі, Фролов пен Березин варианттарының арасында оншалық айырма жоқ, көп жерлері бірін-бірі жолма-жол қайталап, дәлме-дәл түсіп отырады.

Екі жастың жалынды махаббаты, өз басының бостандығы үшін сәтсіз күресі бұл нұсқаның да негізгі мазмұнына арқау болған. Әрине, бағзы заманда адамның бас бостандығына үнемі бостандық беріле бермейтін. Сондықтан Қозы мен Баян сүйіспеншілігінің апатқа ұшырауы заңды құбылыс. Жырдың көне нұсқаларында осылай да. Мысалы, 1934 жылы қағаз бетіне түскен Ғ. Дербісәлин қолжазбасына сілтеме жасасақ та жеткілікті. Тек соңғы кездерде ғана қайсыбір ақын-жыраулардың өз көзқарастарын, немесе өздері қолданған үстем тап идеологиясын уағыздау ниетімен дастанның аяқталуын мүлде өзгертіп жібергені мәлім.

Ру арасындағы қарым-қатынас пен үй-іші, әке мен бала байланысына деген сол кездегі бұқара көпшілікке тән ұғым-түсініктер И.Н. Березиннің нұсқасында өте айқын көрсетілген. Бұл нұсқада Қозы Көрпеш бай баласы аталса да,

Уәлиханов Ч.Ч.
Сочинения. СПб.,
1904.

оның бар өмірі Баянның әкесі Қарабайдың есігінде, яки балалық шағы жетімдікте, жалғыздықта өтеді. Расында Қозы өз елінен Баянды іздеп аттанғаннан кейін-ақ соқа басты мүліксіз адамға айналып, жалғыз Қарабайға ғана емес, Қодарға да бағынышты болады. Басты кейіпкерлердің осылайша берілген қарапайым бейнесі және оның кіріптарлықта өткен өмірі жырдағы халықтық сарынды тереңдете, күшейте түседі.

Осы жырдың ертеде жазып алынған нұсқалары сияқты И.Н. Березин жариялаған вариантын кейін табылған үлгілерімен салыстырғанда, бұлардың қай-қайсында болсын көбінесе баяндау жағы басымырақ екенін аңғару онша қиын емес. Мәселен, Қозының балалық шағы, оның он бір жасқа жеткенге дейінгі өмірі суреттеледі дедік. Бірақ бұл сипаттамалардың бәрі де шындық тұрғысында беріліп, батырлар жырында жиі кездесетін мифология, ертегі элементтерінен таза, ақиқат өмір көріністері, тұрмыс-салт өзгешеліктері бейнеленеді. Егер «Алпамыс» эпосында бас қаһарманның күн сайын емес, сағат сайын өсіп, бес-алты жасқа толмай-ақ өз руы ішіндегі ең мықты жігіттердің біріне айналғанын көрсек, Қозының жетілуінде мұндай қасиетті кездестірмейміз. Алайда, біз сөз етіп отырған И.Н. Березиннің нұсқасында да аздаған ертегілік сарындар мен түрлер бар. Мұны, ең алдымен, Қозының мінетін атты таңдау көрінісінен айқын аңғарамыз. Әрине, Қозының қалаған аты Қобыланды батырдың Тайбурылы, Ер Тарғынның Тарланы емес, дегенмен сол аттың өзін суреттегенде кейбір ертегідегі тұлпарды еріксіз еске түсіріп отырасың. Қозы мыңдап өрген жылқының ішіне келіп, жүгенін сылдыратқанда оған «жаман» бір тай (Қозы күрең) қарай қалады. Ақыры сол тайды ұстап, жүгендеп, ерттеп мінгенде, ол кереметтің күшімен бірден бестіге айналады. Кейін сол ат Қобыландының Тайбурылы тәрізді адамша сөйлесетін болады. Осы тектес Қозы ескінің батырлары сияқты бір ұйықтағанда қатарынан 14 күн, 14 түн ұйықтайды, оның да батырға лайық 40 құлаш қылышы бар, астына арымас ат мініп, жалына таусылмас азық алады. Демек, осылардың бәрі ертегі-аңыздардан калған сарқыншақ.

Сонымен, бұл нұсқадағы басты кейіпкерлер: Қарабай, Сарыбай, Қозы, оның шешесі, Баян, Қодар. Бұлардан басқа қосалқы персонаждар: тазша, кемпір, Қарабайдың 60 құлы.

Мұнда да жырдың дәнекері — қазақтың ескі әдеті «ежеқабыл». Екі жағы тумаған балаларын бір-біріне атастырып, құда болу салтымен өз жағдайларын нығайтуды көздейді. Бұл вариантта да Қарабай мен Сарыбай аңда жүріп кездеседі де, ант-су ішісіп серт жасасады. Ертедегі ұғым бойынша жат адамдар арасындағы достықтың бір ғана жолы бар: ол құдандалық. Мұның өзінде жақындықты беталды іздемейді, болашақ туыстың әл-ауқатын, ықпал-беделін де есепке алады. Былайша айтсақ, Қозының әкесі тірі және дәулеті шайқалмаған шағында Қозы Көрпешті Қарабай күйеу бала деп таныса, Сарыбай қазаға ұшырап, Қозы жетім қалған кезде Қарабай онымен санаспайды, қызын оған бергісі келмеген соң іргесін аулаққа салып, басқа жаққа көшіп кетеді.

Жырдағы жағымды кейіпкерлер: Қозы Көрпеш пен Баян Сұлу. Бұлардың екеуі де халық қиялынан туған бейнелер. Әуелі олар өздерінің азаттыққа ұмтылуымен бұқара көпшіліктің арманын білдірсе, сонымен қатар Баян мен Қозының екеуі де еңбек үстінде сипатталып, олар феодалдық қара күшке қарсы күреседі. Сөйтіп, еңбек адамының көңіл-күйінен шыққандай болады. Айтушы ақын бұл екі бейнеге іш тарта жырласа да, олардың аянышты тағдырын өкінішпен

еске алса да, Қозы мен Баян өз басының бақыты үшін жан аямай күресе білсе де, олардың екеуі де сол замандағы ескі әдет-ғұрыптың шеңберінде қалып қойып, ата-баба салтын аттауға бара алмай мерт болады.

Мұндағы тағы бір шарттылық: Қозы Көрпеш пен Баян Сұлу жүзбе-жүз көріспесе де, әкелері өздерін күн бұрын атастырғанын медеу етіп, бірін-бірі сүйеді. Сөйтіп, олар әдет-ғұрыптың көп заңының біреуіне мойынсұнғандай, қабылдағандай болады. Алайда, екі жақ алғаш кездескендерінде-ақ шын махаббат оты бірден тұтанады да, бар жасандылық жойылып кетеді. Осыдан барып Қозыны сүйген Баян әкесіне, демек, феодалдық семьяның заңына қарсы шығады, өз бақытын қорғап, аянбай күреседі. Қозы болса сол махаббат жолына барын салауат етіп, ел-жұртын, мал-мүлкін тастап, жалғыз атты қаңғырған адамның күйіне түседі.

Сөйтіп, бұл нұсқада да жырдағы жағымды кейіпкерлердің сезімдері терең, серттері берік, адамшылық қасиеттері жоғары екенін, феодалдар тобының өкілдеріне тән өзімшілдік пен жеке басты дәріптеушіліктер де аулақтығын айқын аңғарамыз.

Екі жастың қосылуына қара қырсық ретінде әуел бастан-ақ ескі әдет-ғұрып кесе көлденең тұрса, бұдан сол жауыз күшке қарсы шығудың қажеті жоқ деген келте тұжырым жасауға бола ма? Әрине, жоқ, өйткені бұқара көпшілік шешімі «бәрібір күрескен жөн» дейді. Себебі, халық түсінігінде олардың жарқын бейнелеріне қол жетпес, ертеңгі нұрлы болашақ сипатында елестейді.

Қозы шешесінің образы да өте айқын шыққан. Әсіресе осы нұсқада ғазиз ананың сүйікті ұлын алыс сапарға жібермей, қайтсе де өз елінде сақтау жолында жасаған әрекеттері күшті берілген. Шешесі, ең алдымен, Қозының алдында тұрған қауіпті кедергілерді санап өтіп, оны сескендірмек болады: «Менің теңіздей көз жасымды, алдыңнан күткен қиюлының қырық бөрісін, жолыңда тұрған аспанмен тілдескен асқар тауды, қырық күншілік шөлді қайтесің?» — деп сұрайды ол баласынан. Ақыр соңында анасы баласын бұл сапардан тоқтататын ешбір күш жоқ екендігіне көзі анық жеткен соң, басқа себеп іздеп, оның мойнындағы, ел-жұрты алдындағы борыштарын санап өтеді де: «Үйір-үйір жылқың бар, оны кімге қалдырасың?» — деген сұрақ қояды. Бірақ Қозы бұған да тоқталмайды, алған бетінен қайтпайды. Қысқасы, Қозы Көрпеш үшін ер жігіттің намысы мен жарына арналған ыстық махаббаттан артық бұл дүниеде еш нәрсе жоқ, болмақ емес.

Ал, Қарабай мен Қодар — жырдағы жағымсыз кейіпкерлер. Олардың бойынан бар жамандықты, пасықтықты табуға боларлықтай. Қарабайдың байлығы мен салтанаты үнемі сөз болуымен бірге, оның сараңдығы мен дүниеқоңыздығы, қаталдығы мен жауыздығы әрдайым ескертіліп отырады. Ал Қарабайдың бір түн ішінде қаша көшуін бұқара халық өзінше ұғынып, өзінше түсіндіреді. Оның пайымдауынша, Қарабай, бір жағынан, әуелде берген сертінен тайып, қарабет болса, екіншіден, жетім қалған Қозыға жөргекте жатқан шағынан бастап опасыздық жасайды. Әйтсе де И.Н. Березин нұсқасында Қарабай бейнесі онша терең қамтылмаған, яғни оның Қозыдан безіну себебі жете дәлелденбей қалған. Керек десеңіз, осы жырдың аяқ шенінде жауыз Қарабай Қозыны есіркегендей ниет білдіріп, Қодарға оны өлтірмей-ақ қой деп ақыл береді:

Айдалада құрулы шатыр дейді,
Алтын айдар жалтырап жатыр дейді.

Әлде болса Баянға қосалық деп,
Мұнан артық табылмас батыр дейді.

Немесе:

...Көргеннен соң Қарабай қия алмайды,
Сүй деді де Қарабай қайтты дейді.
Қайтыңыз деп Қодарға айтты дейді.

Сөз жоқ, бұл сияқты үзінділерге қарап, белгілі бір тұжырымға келу қиын. Мүмкін, екі жастың трагедиялы тағдырына жаны ашығаны кейінгі ұрпақ тарапынан енгізілген қосындылар болуы да ғажап емес. Қалайда, көне нұсқаларда оқиғаның кенет үзіліп қалуы, кейде түсініксіз бір жағдайларға тосыннан көшіп кетуі де оқта-текте ұшырасатын көрініс.

Қодар образын жасауда да үстірттік сезіледі. Бұл нұсқада ол қалмақ емес, Қарабайдың алпыс құлының бірі. Рас, Қодар сол көп құлдың басшысы. Жырдың вариантында Қодар бірде олай, бірде былай бейнеленуінде ғана емес, негізгі салмақ басқада: Қодарсыз дастанның арқауы ыдырап, оқиғаның ілгері дами алмай шорт кесіліп қалуында демекпіз. Сондықтан да Қозының тілектестері әрқашан Қодардың кім екенін айтып, одан сақ болуын үнемі дерлік ескертіп отырады. Біз сөз етіп отырған И.Н. Березин вариантында да осыны көреміз, бірақ одан не үшін сақтану керек себебі ашылмайды, әйтеуір Қодардан құтылмай Қозыға жақсылық жоқ деген жалпылама ұғымды білдіреді. Сайып келгенде, Қодар мен Қозы арасындағы қарым-қатынас көмескілеу берілгендіктен, жау жағының қастандығы оншалық дәлелденбеген.

Бір күні жылқыдан қайтқан бетінде Қодар құл Қозы мен Баянның бірге отырған жерінен шығады да, мұны дереу Қарабайға жеткізеді. Ақыры, ұйықтап бейғам жатқан Қозының үстінен шығып, Қодар оны қапылыста өлтіреді. Сөйтіп, басқа версияларда жырға арқау болып келген қазақ-қалмақ қарым-қатынасы, яғни олардың бір-бірімен жауласуы И.Н. Березин нұсқасында мүлдем жоқ. Сол себепті болса керек, қайталап айтсақ, Қодар бейнесі бұл жолы тым біржақтылау, тым жұтаңдау шыққан. Қозы мен Қодар арасындағы тартыстың түп дәнекері әлсіреп, көмескі тартқандықтан, жырлаушы ақын Қодарды «құлсың» деп кемсітуден аса алмаған. Жырдың өнбойынан шиеленіскен қызық оқиғаны, ширақ әрекеттерді таба алмаймыз.

Алайда, бұл нұсқада аздап болсын кейін енген қосындылар мен өзгерістер бар. Олар мыналар: құдай есімінің жиі аталуы, періштелердің Қозыға түсінде аян берулері, Баба түкті шашты Әзиздің көмегі бойынша Қозы Көрпештің қайтадан тірілуі, Айғыздың тасқа айналуы, т.т. Дегенмен, мұндай діни ұғымдар мен қиялдан туған осындай қосындылар жырдың жалпы арнасына түбегейлі өзгеріс енгізіп, оның реалистік негізін бұза алмаған.

Жырдың осы нұсқасы (И.Н. Березин вариантын айтып отырмыз. — *Б.Д.*) негізінде он бір буынды қара өлеңмен орындалған, кейде шумақтың алғашқы екі жолы қайталанып отырады. Жалпы алғанда *аба* рифмасы сақталса да, *ара-тура* еркін үйлес те қолданылады.

«Қозы Көрпеш — Баян Сұлу» дастанының көркемдік қасиеттерін арнайы сөз еткенде бір шындықты мойындамасқа лаж жоқ. Тегі, бұл жырдың көне

нұсқалары ел аузында айтылып, бір ұрпақтан екіншісіне көшіп жүргеннің өзінде үлкен редакциядан (мысалы, «Қобыланды батыр» мен «Ер Тарғын» эпостарына Марабай ақынның жасаған редакциясындай. — *bl.Д.*) өтпеген тәрізді. Осыған орай олақ сөйлемдер мен жабайы сөз тіркестерін көбірек ұшыратамыз.

Жырдың тілі негізінде таза, әйтсе де «қиял», «хас», «хафин», «кәлем», «ғайып», «ғасы» немесе «күмәнді», «мат болу», «зай заман», тағы соларға алуандас араб-парсыдан ауысқан сөздер мен қазақтың ескірген төл сөздері де кездеседі. Бірақ, қайталап айтсақ, мұндай сирек сөздер оншалық көп емес, бірен-саран ғана.

Сөз соңында, қорытынды ретінде не айтуға болар еді? Қазақ халқының ең көне жырларының қатарына қосылатын «Қозы Көрпеш — Баян Сұлу» дастанын жан-жақты ғылыми-зерттеу ісінде И.Н. Березин 1876 жылы бастырған осынау бір нұсқа ең құнды деректердің бірі бола алады.

3. Орыс ориенталистерінің ішінен «Қозы Көрпеш — Баян Сұлу» жырын ертеректе 1860 жылы жазып алғандардың бірі — И.Н. Ильминский. Кейін бұл жазба сан рет (1878, 1890, 1894, 1899, 1909 жж.) Қазан қаласында араб әрпімен басылып шықты. Дастан былайша басталады:

Рукопись хранится
в ЦГА Республики
Татарстан, фонд, № 968.
опись I, ед. хр. 61. 1860.

Жасым бар жиырмада, жылым мешін,
Өлімнің кім біледі ерте-кешін.
Айтайын бес-алты ауыз, құлағың сал,
Қозы Көрпеш, Баянның әңгімесін...

Нұсқаның көлемі шағын, небәрі 944 жол, мазмұнында жаңалық аз, «Қозы Көрпеш — Баян Сұлу» жырының белгілі желісінен алшақ кетпейді, тек бірден көзге түсетін екі ғана қосымша эпизод бар: біреуі — баласын жібермеуге шара қолданғанда оны алдандыру ойымен анасы үйге бір сұлу қызды кіргізіп қояды, екіншісі — елінен шығып жолшыбай бір жерге қонған кезінде Қозы түс көріп, өліп қалған әкесі түсінде оған былай дейді:

— Ай, балам, қайт үйіңе, жол көрінбес,
Сарыбай барғанменен қызын бермес.
Ата тілін тыңдамай кеткен бала,
Жолынан аман қайтып, үйін көрмес...

Бұл жерде түсінде әкесінің аян беріп ақыл айтқанынан гөрі, Қозының ояу кезіндегі мазалаған күдікті ойларының әсері басымырақ жатқан тәрізді. Өйткені, Қозы сол әкесінің бір кезде берген сертін орындау ниетімен сапар шегіп келеді емес пе? Ендеше, оған әке аруағының қарсы тұрарлық ешбір қисыны жоқ. Шындықта да, Қозы бәрібір Баянды іздеп кете бармай ма?! Сол түстің өзінде Қозы әкесінің оң батасын ақыры алады емес пе?

Жоғарыда ескерткен едік, бұл вариантта жақсы көрінген образдың бірі — Қозының шешесі. Әсіресе оның баласымен ұзақ сөйлескен диалогы шебер құрылған.

Сонымен қатар Қарабай мен Сарыбай, Қозы мен Баян сияқты басты кейіпкерлерден басқа, ақсақ кемпір, бала, Баянның анасы мен жеңгесі әлпеттес қосалқы персонаждар және жырдың дамуына азды-көпті себін тигізетін бозторғай мен Шөктерек те бар.

Қорыта келсек, бұл нұсқаның жалпы желісі Ғ. Дербісәлин мен Фроловтың версияларымен қабысып жатады, көптеген эпизодтары дәлме-дәл түсіп, бірін-бірі қайталайды.

Бұл нұсқаның тағы бір ұтымды жағы — ол революциядан бұрын бірнеше рет жарық көріп, ел арасына молынан тарағандығы. Әрине, бұдан оның көркемдік қасиеті де өте жоғары деген ұғым тумаиды, қайта, керісінше, тексттің толық сақталмағандығы, қайталаушылық, олақ сөз тіркестері, тіл жұтаңдығы секілді кемістіктері анық сезіліп тұр.

Сөйтсе де, «Қозы Көрпеш — Баян Сұлу» жырының көптеген варианттарының ішінде өзіне тән ерекшеліктерімен, баспа жүзін ең бұрын дерлік көргендігімен, шығарманың жалпы желісін дұрыс сақтауымен бұл нұсқаның да бағалы жақтары аз емес.

Сөз ретіне орай эпикалық шығармалардың ел арасында тарау жолындағы үлкен бір ерекшелікті айта кетуіміз қажет сияқты. Ауыз әдебиетіндегі көлемді жырларды, дастандарды таратуда және оларға өңдеу, толықтыру жасауда ірі ақындардың ролі өзгеше болып келген. Мәселен, «Қозы Көрпеш — Баян Сұлу» жыры екі ақынның есіміне тікелей байланысты. Бір топ варианттары атақты Жанақ ақынның айтуынша тараса, екінші бір тобы атышулы Шөже орындаған версияға апарып саяды. Сөз жоқ, сол екі ақынның өздері орындаған түпнұсқалары бізге сол қалпында келіп жеткен жоқ, дер кезінде қағаз бетіне түспегендіктен, кейінгі уақыттарда оларды басқа бір ақындар өздерінше айтып жүргендіктен, Жанақ пен Шөженің аттарына байланысты үлгілердің кейбіреулері өзгертіліп, өңделіп, мүлде жаңғырып кеткенін тану онша қиын емес.

Кейінгі орындаушы ақындар жырдың халықтық негізін мүлдем өзгертіп, өз заманының тілек, талабына сай келтіруге ұмтылғанын да анық аңғарамыз. Бір ғана мысал келтірелік: Жанақ айтты деген белгілі вариантты кейінірек Сыбанбай, Бекбау, Бейсенбайлар орындап, поэманың көп жерлерін өзгертіп жіберген, керек десеңіз, географиялық атауларды да мүлдем жаңартқан. Ал, жырдың ең соңындағы 5-6 беттерді Бейсенбайдың өз жанынан қосқаны да ап-айқын көрініп тұр. Әйтсе де бұл нұсқаның ұтымды жақтары да жоқ емес. Бірақ олар жөніндегі сөзіміз Жанақ вариантын талдағанда болмақ.

4. «Қозы Көрпеш — Баян Сұлу» жырын ауызша айтып, ел арасына мол таратқан ірі ақынның бірі — Шөже. Ол жөніндегі мәліметіміз тіпті аз, жоқтың қасы. Кейбір мәліметтерге қарағанда Шөже (1803—1895 жж.) ХІХ ғасырдың өн бойында дерлік ұзақ өмір сүрген. Қазақ өлеңінің түрін әңгіме еткен жоғарыда аталған мақаласында Ш.Ш. Уәлиханов кезінде халық арасына даңқы жайылған, айтыстың асқан шебері болып саналған осы ақынның есімін құрметпен атап өтеді.

Шөже есіміне байланысты «Қозы Көрпеш — Баян Сұлу» жырының бірнеше нұсқалары бар. Мысалы, белгісіз біреу қалдырған қолжазба (1864 ж.), сол сияқты Р.Ш. Әбдірахимов (1877 ж.), Мәшһүр Жүсіп Көпеев (жылы белгісіз), Қ. Мейірманов (1909 ж.) жазып алған варианттар. Бұлардың жалпы желісінде айырмашылық жоқ, тек кейбір жолдары мен жеке сөздерінде ғана өзгешеліктер кездеседі.

Шөже нұсқасының үш жазбасы (белгісіз біреудің, Р.Ш. Әбдірахимовтың, М.Ж. Көпеевтің жазып алғандары) СССР Ғылым академиясы Шығыстану институтының Күншығыс қолжазбалар секторындағы И.Н. Березин архивінде сақтаулы.

Осы жырдың 1864 жылғы нұсқасы басқаларына қарағанда анағұрлым толық, тілі де таза. Қолжазбаның бірінші бетінде араб әрпімен және ескі емле бойынша: жыр «Қозы Көрпеш — Баян Сұлу» өлеңші Шөженің жырлауы» деп жазылған. Бұдан төменірек «Омбы» деген сөзді өшіріп тастаған. Сол беттің төменгі сол жақ бұрышында «И. Березин» деген тағы бір жазу бар.

Шөже тексті де әрі толық, әрі бұрынғы күйінде сақталған. Ілкіде айтқанымыздай, тілі негізінде таза, әрі түсінікті болғанымен «ғашық», «іңкәр», «ғаян», «ғарып», «пәрмен», «хафин», «дәруіш», «қағба», «пақыр», «перзент» тәрізді араб-парсы сөздерін, сондай-ақ «ала күлік», «күмәнді», «шұрқылтай», «санат» секілді қазақтың көнерген сөздерін де кездестіреміз. Дегенмен, жалпы контекстен алатын олардың орны шамалы болғандықтан, жырдың тілін шұбарлап бұзып тұрған жоқ, негізгі қорына зиян келтіре алмайды.

Ал енді мазмұн жағынан алсақ, бұл нұсқа «Қозы Көрпеш — Баян Сұлу» дастанының басқа редакцияларынан оншама алшақ кетпейді. Мұнда да екі ғашықтың — Қозы мен Баянның қайғылы тағдырын, олардың бостандыққа, бақытқа талпынысын сипаттайды.

Сонымен бірге образдарды жасау, бейнелеу, сюжет құру жағынан да Шөже варианттарының Жанақ версиясынан біраз айырмашылығы бар, Шөже нұсқасында:

Жаратқан жан біткенді бір құдай-ды,
Көрсетті жарық қылып күн мен айды, —

деп бірден жаратушы тәңіріні атап, мадақтаудан бастайды да, содан кейін барып арнаулы тақырыпқа көшеді. Ал Жанақ версиясында бұлай емес, онда бірден Қарабай мен Сарыбайдың аңға жүргені сөз болады. Дегенмен көптеген варианттарда жырға арқау болып отырған баяғы қазақтың ескі әдетінің бірі «еже-қабыл», тек Шөже нұсқасындағы шұу дегендегі бір айырма: Қарабай мен Сарыбайдың көздеріне Баба түкті шашты Әзиз марал болып көрінеді, екі аңшының арасындағы сертке себепкер болады.

Сөйтіп, Шөже мен Жанақ версиясының сюжеттік түп арналары бірдей болғанмен, алғашқысындағы (Шөже нұсқасындағы) ең басты ерекшелік — дастандағы бар оқиға тағдырдың әсерімен, демек, сыртқы құдіретті күштің, яғни алланың әмірі бойынша орындалатын тәрізді. Тегі, Шөже варианты Жанақ үлгісіне қарағанда кейінгі қосындыларын өзіне көбірек жамай түскен болса керек. Алайда, бұл жырдың негізгі кейіпкерлерінде оншалық өзгеріс жоқ, сол баяғы Қарабай мен Сарыбай, Қозы мен Баян, Қодар. Шөже нұсқасындағы бір жаңалық — Баян мен Қозының аналары оқиғаға белсене қатынасуымен бірге, олардың есімдері де бар (Қаракөз — Баянның шешесі, Мамабике — Қозының анасы), сөз жоқ, бұл екі ананың бейнелері де тереңдей түскен. Егер Мамабике жалғыз ұлының қамын жеп, оның басына төнген апаттан баласын қалайда аман сақтаудың жолын көздеп, қалыңдығыңа бармай-ақ қой деп үнемі ақыл беріп отырса, Қаракөз олай емес, Қарабайдың өз сертін бұзып, көшуіне қарсы тұрады, кейін Баянды іздеп келген Қозыны қуанышпен қарсы алады да, қайтсе де екі жасты бірін-біріне қосуды арман етеді. Рас, Мамабике де атастырылған екі жастың қосылуларына қарсы емес, бірақ ол Қарабайдан әбден түңілгендіктен сүйікті ұлы мерт бола ма деп қорқады, өз басының да қамын ойлайды.

Сұм шешең сен кеткенсін не болады,
Жалғзынан айрылған қор болады,
Шешеңді жылатып тастап кетсең,
Сұмырай шешең біреуге күң болады, —

деп зарланады ол.

Жалпы алғанда, Шөже орындаған вариантта Жанақ үлгісіне қарағанда әйелдер бейнесі әрі күштірек, әрі қонымдырақ шыққан. Бұл жерде біз жалғыз Баянды ғана емес, екі ананы, көріне түсіп жоқ болатын, Қозыға жол сілтейтін кемпір бейнесін ескеріп отырамыз.

Өте қызықты, әрі жаңа образдың бірі — Айбас. Әйтсе де ол мүлде тың кейіпкер емес. Өйткені, Айбасты біз Радлов пен М.О. Әуезов жариялаған үлгілерден де кездестіреміз. Солай бола тұрса да, Шөже версиясындағы Айбас мүлдем өзгеше, оның атқаратын міндеті де тіпті басқаша. Егер ілкіде аталған екі нұсқада Айбас атақты Тайлақ бидің інісі ретінде суреттеліп, беделі күшті белді ағасының аузына қарап, өз бетімен аттап баса алмайтын болса, Шөже вариантында тіпті басқаша, Айбас Қарабайдың (мұнда Қарабай Қозының әкесі. — *Ы.Д.*) құлы, керек десеңіз, Қарабай оны Сарыбайға қарғыбау етіп сыйлайды. Бұл жерде құл ұстаудың заманы әлдеқашан өтіп кетсе де, ауыз әдебиеті үлгілерінде басыбайлы адамның ауыр халі, оның правосыздығы жиі айтылады. Әрине, бұдан «Қозы Көрпеш — Баян Сұлу» жыры сондай тәуелді жандар дәуірінде шықты деп кесіп айта алмаймыз. Мұнда Қодардың құл деп ат алғаны болмаса, ол іс жүзінде өз басына өзі ие, ерікті адам екенін әрбір қимыл-әрекеттерінен-ақ апайқын аңғарамыз. Сондықтан Айбастың қарғыбауға берілуін де шартты түрде алған жөн.

Айбас жырға енгізіле салған әншейін бір кездейсоқ персонаж емес. Ол, ең алдымен, екі жастың қамқоршысы, тілектесі. Мысалы, Сарыбай ата қонысын тастап көшкенінде Баянға Қозының жайын айтып, кейін екеуінің арасындағы ыстық махаббаттың тұтануына себепкер болған және екі жастың табысуы жолында жан аямай адал қызмет еткен де — сол Айбас. Оның адамгершілігі мол, ержүрек, әділ азамат. Қысқасы, айтушы ақын Айбастың бейнесін өте сүйкімді, қонымды етіп жасаған.

Мұнда да жағымды кейіпкерлер құрамында өзгеріс жоқ. Қозы мен Баян бейнелерін берудегі ескі дәстүр сол қалпында дерлік сақталған. Әйтсе де, жырдың барлық нұсқаларында екі жас өз басының бостандығы үшін қаншама ұмтылғанымен, түптеп келгенде олар сол замандағы үстем тап моралі, яғни феодалдық салт-сананы аттап кете алмайтын-ды. Сондықтан да алда-жалда ата-баба жолына бағынбай, оған қарсы күрескендер табыла қалса, олар көбінше апатқа ұшырайтын, армандарына жете алмай мерт болатын еді. Бұған тағы бір үлкен себеп — ертедегі халық санасының тым кенже қалып, күнделік тіршіліктің тақсыретін тартудан бас көтере алмауынан дер едік. Осындай жағдайда Қозы мен Баянның үміті үзіліп, қайғылы қазаға ұшырауы түсінікті, заңды да. Жырдың көптеген нұсқаларында оқиға қазақтың ескі салты ежеқабылдан басталатыны жоғарыда ескертілген еді. Ендеше, шүү дегеннен-ақ басты кейіпкерлер өз ықтиярларымен әрекет жасай алмайды. Өйткені олардың тілек-арманы ескі әдет-ғұрыпқа байланысты болады да, соған бағынады. Демек, Қозы мен Баян алғашқы кезде тек сырттан атастырғаны үшін ғана бірін-бірі сүйгендей көрінсе, кейін

тұңғыш рет кездескеннің өзінде-ақ екеуі арасында махаббат оты бірден тұтанады. Олар енді ежеқабылдың ықпалынан емес, екеуі біріне-бірі ғашық болғандықтан бас бостандығын қорғайды, бір кезде өздері мойынсұнған ескі дәстүрге енді қарсы шығады. Ақыр соңында олар қара күшке төтеп бере алмай, трагедиялы қазаға ұшырайды. Ендеше, жырдағы жағымды кейіпкерлер бұл жолы да өздерінің ар-намысын, азаттығын қорғай алатын зор махаббат пен терең сезімнің адамдары, халық арманынан туған қол жетпес жарқын бейнелер деңгейінде суреттеледі.

Өздерінің еркіндігі қаншама тұжырымды, құлаш сермер жері тым тар бола тұрса да, Қозы мен Баян ашықтан ашық күреске шығады. Сайып келгенде, шынайы махаббаттың күші екі жасты бас бостандығы, өз бақыты, өз тілек-арманы жолында бастарын құрбандыққа шалуға дейін апарады. Ал мұндай көрініс — бұрын болмаған жаңалық еді. Бұл жағдай сол замандағы көптеген жастардың ұмтылған қол жетпес арманы болатын, ал өмір шындығында мүлдем басқаша еді. Көне заманның ескі әдет-ғұрпының кертартпа түсініктері бостандықтың сара жолына шығамын деушілердің көпшілігіне мүмкіндік бермей тұншықтыра түсетін. Сол себепті еңбек адамдарына бақыт жолы жабық болатын-ды. Баян мен Қозы да дегендеріне жете алмай қаза табады. Олар да феодалдық топас күштің құрығынан құтылмайды, жәбір-жапа шегеді. Шөже нұсқасында Қозының бейнесі толық көрінбеген. Оның балалық шағы қалай өткені, қалайша өсіп толысқаны, неге әуестеніп, нені көксегені айтылмаған. Қашан Баянның сәлемдемесі мен хатын Айбас әкеліп тапсырғанға дейін Қозы көзге түспейді, іске араласпайды. Тек Баян мен оның жіберген елшісі Айбас белсене қатысқаннан кейін ғана Қозы Көрпеш сүйген жарын көруге асығады, ақыры қалыңдығын іздеп шығады. Ал Жанақ нұсқасында Қозының бейнесі жан-жақты сипатталған. Ол бала күнінен ақылды, зерек, тапқыр, ержүрек болып өседі. Сондықтан да Қозы Баян туралы өзі біліп, өз еркімен қалыңдығын іздеуге аттанады. Шөже нұсқасында да жағымсыз кейіпкерлер Қодар мен Сарыбай (мұнда қыздың әкесі Қарабай емес, Сарыбай. — *Ы.Д.*) Сарыбай бірден-ақ жағымсыз кейіпкер ретінде сипатталады:

Сол күнде Сарыбайдың бейілі тар...

Немесе:

Сарыбай ақылы жоқ, жарым есті,
Бұрын неге қыз беріп, құдай десті.

Осындай тұп-тура берілген сипаттама аздай-ақ, жыршы сол Сарыбайды Қодардың аузымен де жамандайды:

Сарыбай, бейілің жаман болдың сараң,
Көп жылқыңды бақсам да күнім қараң...

Мұның бәрі тек дайын тұрған схема ғана, өйткені Сарыбай бейнесі мүлде дамымайды, үнемі бірыңғай беріліп отырады. Қозыдан бірден безіп, Сарыбайдың елін тастай көшуі де жөнді дәлелденбеген. Ол бар болғаны Қозыны

«жетімсің» деп қайта-қайта айтқаны болмаса, басқа келтірерлік ешбір дәлелі жоқ.

Шөже нұсқасында Қодардың образы да басқаша берілген. Ол Жанақ вариантындағыдай қалмақ емес, ноғайдың мырзасы, Шақшақ деген бектің баласы. Қодарды жек көруіне Баянның екі түрлі себебі бар: бірінші — өзіне бұрыннан атастырған Қозы Көрпештің болуы, екіншісі — бұл нұсқада Қодардың басқа тайпадан шығуы (ноғай жігіті). Жыршы ақын Қодарды әрдайым Қозыдан төмен қойып, оны әрдайым әжуа етеді. Қодар көбінесе Қозыға бара алмай, оған деген өкпесін Сарыбайға шағумен болады. Ақыр соңында, Қодар пасықтық жасап, Шоқ-теректің түбінде қаннен-қаперсіз ұйықтап жатқан Қозыны қапылыста өлтіреді. Қодарды жақтырмағандығын ақын әсте жасырмайды, оны аңқау, аңғал, қорқақ етіп бейнелейді.

Тағы да ескертеміз, бұл нұсқада жалпылама баяндау жағы басымырақ. Әйтсе де, осы сипаттамалар негізінде шындық тұрғыдан беріліп, сол кездегі тұрмыс-салттың көптеген жағы қамтылған. Сонымен қатар, Шөже ақын ертегілік сарындар мен түрлерді де пайдалана білген. Мұнда да Жанақ версиясында кездесетін Қозының мінер атын таңдайтын көрінісі бар. Қозының қалап алған аты ертегінің қанатты тұлпары болмаса, оны суреттегенде эпос пен ертегіде жиі кездесетін әсірелеу элементтерін де ұшыратамыз. Арда күреңді таңдауға келгенінде Қозы оны ұстап, жүгендеп, ерттеп мінгеніне дейін алланың құдіретімен Арда күрең бірден бестіге айналады. Әрине, бұл шындыққа жанаспайтын көрініс. Сарыбай елін тастап көшпестен бұрын өзі барғалы отырған жерді (Аякөз бойын) көріп қайтуға Әлжаппар деген құлын жібергенде, оның мінген атын керемет етіп суреттейді. Оны «айшылықты алты басқан қара бедеу» атайды да, сол атпен Әлжаппар құл әншейінде бір жыл жүретін жолға бір күн ішінде барып қайтады. Сондай-ақ Айбастың қырық кез оғы бар, Баянға тиісті құлын мен тоқты адамша сөйлей алады. Ал Қозы да құр алақан емес, ол жойқын күш арқылы ауа райын өзгертіп, боран шақырады, т.т. Міне, осылардың бәрі — ертегі-аңыздардан қалған сарқыншақтар. Жыр түгелдей дерлік он бір буынды қара өлеңмен орындалған, кейде ескі дәстүр бойынша шумақтың алғашқы екі жолы қайталанып отырады, үйлесімі *ааба*. Мұндағы тағы бір ерекшелік — жырау ара-тұра өмірдің кейбір көріністері жөніндегі өзінің топшылап түйгендерін тұжырымды сөйлемдермен білдіріп отырады. Бұл ретте мына бір мысалдарды келтіруге болар еді: «Парақор би жұрт болса, тұра берер, Елді бұзған жаманды құдай ұрар», «Азғана ел қысым көрсе, ұлық жақтар, Байы өлсе, қара салып қатыны жоқтар», «Өктім-өктім сөйлейді малды кісі, Балуанға тұрады әлді кісі», т.т. Осы нұсқаға (Шөже) кірген кейінгі өзгерістер мен қосындылар бірден-ақ көзге түседі. Мұның өзі екі бағытта: біріншіден, қару-жарақ соқтыру үшін Қозының ұсталарды жинауы, сексеуілден көмір жасағаны секілді күнделікті тұрмыстың кейбір көріністерімен қатар, бұларға ноғайлардың тастан салған қалалары мен Сарыбайды ерулікке шақырғанда самауырынмен шай бергенін қосуға болар еді. Екіншіден, бұл жазбаға қарағанда Шөже нұсқасында ислам дінінің әсері басымырақ сезіледі, өйткені алланың есімін сан қайталап, періштелерді де жиі есіне түсіретінін, оқиганың дамуына Баба түкті шашты Әзиздің қатынасып отыратынын былай қойғанда, жырдың анықталуына діни ұғымның тікелей ықпал еткенін айқын аңғарамыз. Мысалы, Қозы әуелі бір тіріліп, үш күннен кейін Баян екеуі тағы да қайта өлген шағында Меккеден келе жатқан қырық бір молла өліп

жатқан екі адамның үстінен кездейсоқта шығып, бұларды баяғы жеті ғашықтың бірі екенін зиратындағы жазудан біледі. Моллалар құдайдан тілек тілеп, бұл екеуін қайтсе де тірілтпекші болады. Сөйтіп, Қозы мен Баян жаңадан тіріліп, бұдан кейін олар тағы да отыз бір жыл өмір сүріпті-міс. Сөз жоқ, мұның бәрі кейінгі қосындылар, құдай құдіретінің күшін уағыздаудың бір жолы. Шөже үлгісінің басқалардан енді бір айырмасы: Баян Сұлу Айбас арқылы Қозыға хат жолдап, сол сәлемінде өзінің жай-күйін түсіндірумен бірге, Қодар және тоқсан құлдың жасағалы жүрген қастандығын да ескертеді. Сырт қарағанның өзінде де Шөже нұсқасының аяқталуындағы жасандылық бірден көзге түседі. Себебі, дастанның барлық мазмұны бұлайша бітуді көтермейді. Егер әуел бастан екі жастың аман-есен қосылуына құрылғандай болса, жырдың өзекті арқауы мүлдем басқаша дамыр еді. Кейінгі орындаушылар дастанның түп мазмұнын түгелдей өзгертуге бара алмай, тек оның аяқталуын жаңғыртумен ғана қанағаттанған. Мұндай жасанды құбылыстың жырдың бүкіл сюжетіне, даму желісіне қайшы екенін дәлелдеп жатудың онша қажеті бола қоймас. Қайткен күнде де «Қозы Көрпеш — Баян Сұлу» жыры халық жадында сақталып, өзінің негізгі нысанасын, мән-мазмұнын жоймаған. Ал, Шөже есіміне байланысты нұсқаға келсек, бұл ең толық және жақсы үлгілерінің бірі екенінде күмән жоқ. Онда қазақ халқының өткендегі тұрмысының сан алуан көріністері айқын бейнеленген. Жырдың көркемдігі де біршама жақсы, тілі таза, араб-парсы сөздері онша көп емес. Бұл нұсқа да кезінде ел арасына мол тараған.

5. «Қозы Көрпеш — Баян Сұлудың» тағы бір нұсқасын В. В. Радлов түрік тілдес тайпалардың ауыз әдебиеті үлгілеріне арналған өзінің белгілі жинақтарының III бөлімінде жариялаған еді. «Қозы Көрпеш — Баян Сұлу» жырының орыс тіліне аударылуы жөніндегі әңгіме кейінірек болмақ. Әзірге солардың ішінен бір нұсқасына ғана, соның өзінде салыстыру ретінде, қысқаша тоқталып өтпекпіз. Радлов варианты жарияланған кезде қағаз бетіне түскен «Қозы Көрпештің» орыс тіліндегі нұсқасын да атап өткен жөн. Оның өзіндік толып жатқан ерекшеліктері бар. Радлов вариантын талдағанда осы нұсқамен салыстыра отырмақпыз. В. В. Радлов жазып алып бастырған үлгіні оқыған кезде феодалдық көзқарастан туған ондағы қосындылар бадырайып, бірден көзге түседі, ілікте аталған Семей вариантында (орыс тіліндегі қолжазбаны осылайша атайтын боламыз. — *bl.Д*) халықтық сарын басымырақ екені бірден сезіледі. Бұл нұсқада, ең алдымен, қалыңмалға қарсы шығады, әйел басының азаттығын көксейді және жастарға еркіндік беруді талап етеді. Сондай-ақ, белгісіз автор поэмадағы конфликтті ру көлемінен шығарып, байлық пен кедейлік арасындағы қайшылыққа құрады. Осыдан барып Семей вариантында екі жас кертартпа күшке қарсы тұра алмай, апатқа ұшыраса, Радлов нұсқасында, керісінше, Қозы мен Баян ақыр соңында біріне-бірі қосылып, мұрат-мақсатына жетеді. Демек, жырдың арқауы байлық пен кедейліктің қайшылығы емес, ақсүйектер мен қарапайым адамдар арасындағы күрес болып шығады да, әрине, бұл айқаста ақсүйектер жағы жеңіске жетеді. Радлов вариантында басты кейіпкерлер: Қозы, Баян, Қодардың өзара қарым-қатынасы да осы тұрғыдан шешілген. Мұнда Қодар тек қара күштің өкілі, Сарыбайдың қол шоқпары ғана. Сарыбайдың мыңдаған жылқысын құтқарамын деп ол жалғыз өзі бір күнде тоғыз құдық қазса, жырлаушы ақын еңбек адамының алып күшіне сүйсінбейді, қайта оны тұрақсыз, опасыз деп кінә тағады. Сол себепті Қодардың Баян Сұлуға берілген сезімі де тиянақсыз,

тұрлаусыз, өйткені Манап хан Баянды өз баласына айттырмақшы болып, Қодарға сен менің қызыма үйлен дегенде ол бұған тез көне салады. Ақынның ойынша, адам баласы сезімінің шыңына Қодар секілді топас көтерілмек емес, оған тамағы тоқтық жеткілікті, басқа ештеңе қажет емес. Әрине, мұнысы феодалдық қоғамның кертартпа ұғымынан туған нәрсе. Семей вариантында тіпті басқаша. Қодар ешқашан да Қозыға қарсы шықпайды, керісінше, ол оның ақылшысы, қорғаны. Демек, автор мұнда конфликтті Қозы мен Сарыбай арасынан іздегендіктен, Қодардың жауыз күш түріндегі ролі бұл жерде қажетсіз болып қалған. Ал, дұрысында В.В. Радлов бастырған нұсқа, көбінесе, Жанақ есіміне байланысты варианттың негізгі желісін қайталайды. Мысалы, екі нұсқаның екеуіндегі кейіпкерлерді бірдей деуге келетіндей: Қарабай, Сарыбай, Қозы Көрпеш, Баян Сұлу, Қодар, Тайлақ би, Айбас, Таңсық. Тек қосалқы кейіпкерлерде ғана айырмашылық бар: егер Жанақ версиясында Көсемсары мен Тазша бала болса, Радлов бастырған нұсқада Манап хан, Жаңыл, Ысты, Төлеу сияқты көріне түсіп жоқ болып отырған персонаждар да қатынасады. Әрине, бұлар тек сырт ұқсастық, желісінің өзін де түгелдей қайталай бермейді, қашан да өзара ерекшеліктерін бірден-ақ ап-айқын көруге болады. Мәселен, Жанақ үлгісіндегі Қарабай бірден дүниеқоңыз, мейірімсіз қалпында суреттелсе, өз малын азсынғандай аң аулауды кәсіп етіп, сондағы оның әрекеті де тым ұсқынсыз болмысында танылса, Радлов нұсқасының бас кезінде Қарабайдың Сарыбайдан ешбір айырмасы жоқ. Аңға шығып кездесіп, мұңдасқан жай ғана екі шалды көреміз. Сол Радлов вариантында Қодардың қайдан пайда болуы да жөнді дәлелденбеген, тегінде Қарабайдың үйір-үйір жылқысын шөлден құтқару үшін ғана қажет тәрізді, сондықтан да оған Қарабай:

Құлын, тайым қырылды тамам, Қодар,
Бір су тауып берсеңші маған, Қодар,
Осы жерде бір суды тауып берсең,
Ақ Баянды берермін саған, Қодар.

Қодар құлдың мінгені күрең азбан,
Аяғын ақсай басып қоразданған.
Қарабайдың бір айтқан сөзіменен,
Тоғыз құдық Қодар құл жалғыз қазған...

Сонымен, Қодар құл тек қара күштің иесі ғана, Қарабайдың қызметкері, бар болғаны сол. Күніне тоғыз құдық қазып, Қарабайдың көп жылқысын суарып, оларды шөлден құтқарғаны болмаса, басқа ешбір әрекетін көрмейміз. Ал автордың Қодар басына қалайша қарайтынын ілкіде айтқан едік. Қай нұсқаны алсақ та Қозы Көрпештің жарқын бейнесі үнемі Қодарға қарама-қарсы қойылады. Қозы ақ жүрек, таза жанды адам, ол Баянды шын сүйеді. Алыстағы Баянды іздеп қайтесің, осы елден-ақ қалаған сұлуыңды алып берейін деген шешесіне Қозы көне қоймайды, алған бетінен қайтпай, сүйген жарын іздеуге аттанады. Алғашқыда әке серті демеу болса да, Баян қызды көргеннен кейін оны шын жүректен сүйеді, алдында тосқан қауіптен жасқанбайды. В. В. Радлов вариантында кейбір оқиға ойға қонымды дәлелденген. Мысалы, әкесінің Қозыны Баянмен жастайынан атастырғанын кездейсоқтан емес, орынды біледі. Егер басқа нұсқаларда, көбінесе, өзімен асық ойнаған баладан, немесе өрмегін үзген кемпірдің

қарғысынан білетін болса, енді Қозыға Баян елінен Айбаспен бірге еріп келген Ысты сол Баян қыздың сәлемін жеткізеді. Осы нұсқада (Радлов) қазақ халқының кейбір әдет-ғұрпы да өте орынды берілген. Қозы әкесі қаза тапқаннан көп кейін өрістегі малын іздеп барған сапарында, ең алдымен қой баққан қойшыларға, онан соң сиыр айдаған сиыршыларға, ақыры түйе жайған түйешілерге кездескен кезінде, олардың бәрі мұның Қозы Көрпеш екенін біліп, оған зор құрмет көрсетеді, қошқар, бұқа, бура сойып күтеді. Жырда бірен-саран ертегілік сарындар бар, фантастиканың ізі де табылады. Мәселен, Қозы өзінің жылқысын іздеп аттанғанда ертегідегідей аяғына темір етік киіп, қолына темір таяқ ұстап шығады. Сол сияқты әкесі Сарыбайдан қалған ақ бұршын мен көк бұршын аттар қанатты тұлпар іспетті суреттеледі.

Шығарманың екі жерінде қара сөзбен берілген қосындылар кездеседі: тазша кейпінде жүрген Қозы Көрпеш екені анықталғаннан кейін Қодар тобы оны айламен алдап өлтірмекші болады. Бірақ, Қозы олардың арам ниетін ұғынып, қашып кетеді де, Шоқтеректі пана етеді. Осында жатқан кезінде Қозыға ақ шалмалы біреу келіп, өзінің аруақ екенін ескертеді де, күзетке тұрады. Түнде олардың екеуі де ұйқыға кеткенде Қозыны іздеген Қодар ұйықтап жатқандардың үстінен келіп шығады да, көзіне бірінші түскен аруақ шалды Қозы екен деп ойлап, оны өлтіреді, басын кесіп алып кетеді. Ілкіде айтқанымыздай, дастанның былайша аяқталуы оның сюжетінің дамуына мүлдем қайшы келеді, шамасы бұл кейінгі кезде кірген қосынды болса керек. Егер жыр Қозының өлімінсіз-ақ аяқталатын болса, онда Баянның Қодардан өш алуының қажеті жоқ емес пе. Дастанның дамуындағы негізгі арқауы екі жастың жалынды махаббаты қытымыр заманның қатал заңына ұшырап, бір-біріне қосыла алмай, арманда өтуінде болып отыр. Ендеше, аруақтың араласып, араша түсуінде қаншалық қисын бар.

Қысқасы, В.В. Радлов жариялаған нұсқада (1870 ж.) көптеген қайшылықтар, көш-жөнекей жамалған қосындылар бар екенін және жырдың халықтық негізін қайтадан өңдеп, феодалдық ақындардың «түзетулер» енгізгенін айқын көруге болады. Дастан түгелдей дерлік он бір буынды қара өлеңмен орындалған. Мұнда да шумақтың алғашқы екі жолы жиі қайталанып отырады, тілі таза, бірен-саран ескі сөздердің ұшырасқаны болмаса, кітаби әдебиеттің әсері жоқ десе де болғандай.

6. «Қозы Көрпеш — Баян Сұлу» дастанының ең толық, ең көркем үлгісінің бірі — 1936 жылы М.О. Әуезов жариялаған нұсқа. Осыған орай мынадай мәліметтер келтіруге болар еді: бір әңгімеде Мұхтар Әуезов бұл жырды шамасы 1924—1925 жылдары Керей Уәйіс ақынның айтуы бойынша жазып алғанын, оның түбі атақты Жанақ ақынға апарып соққанымен, кейінірек Бекбау, Сыбанбай, Бейсенбайлар кезек-кезек орындап келгенін және олардың түпнұсқаға өз тарапынан көптеген өзгерістер енгізгенін ескерткен еді. Сонымен қатар осы вариантты Бейсенбайдан кейін Абайдың балалары Ақылбай мен Мағауия да өңдегенін М.О. Әуезов арнайы көрсеткен болатын-ды. Бұл жорамалдың жаны бар, оның орынды екенін мына бір үзіндіден де ап-айқын аңғарамыз:

Тал шыбықтай бұралған өзі көрім,
Мінеки, оны айтатын келді жерім,
Қыпша бел, алма мойын, сұлу Баян,
Сипаты жаннан асқан ол бір серім!

Тал бойының міні жоқ, қолаң шашты,
Шашының ұзындығы тізін басты.
Гүл төгілер аузынан меруерт тісті,
Ондай жан дүниеде жаралмас-ты.

Аппақ керік маңдайлы, қылығы наз,
Малың түгіл басыңды берсең дағы аз.
Сыртынан күлімсіреп сөйлесе де,
Көңілі қош болмайды, баймен араз.

...Қас асыл бойы жетті, алтын кірпік,
Шақырып Қодар келсе үйтіп-бүйтіп.
Қара көзін қан басып қарағанда,
Маңына жоламайды Қодар үркіп...

Осы жолдардың өзінен-ақ жазба әдебиет үлгілеріне өте жақындығы бірден-ақ көзге түспей ме...

Абайдың «қақтаған ақ күмістей ақ маңдайлы», яки «Айттым сәлем, Қалам-қас» әлпеттес белгілі лирикалық өлеңдерімен салыстырып байқасақ, көркемдік теңеулер мен тәсілдерінің төркіні бір екендігі айқын сезілмей ме...

Өлең құрылысындағы орындаушы ақынның асқан шеберлігімен қатар, ол психологиялық тың бейнелер жасап, кейіпкерлердің ішкі дүниесін терең ашып отырған жоқ па... Қысқасы, бұл нұсқа көп жағдайда жазба әдебиет үлгісіне жақындап, үнемі дерлік онымен барабар түсіп отырады. Тегі, кейінгі орындаушы ақындардың өзгерткенінен болса керек, жырдың жеке кейіпкерлеріне жан бітіп, қан жүгірген тәрізденеді. Алайда, елеулі бір өзгешелік бар: дастанның аяқталуы мүлдем басқаша берілген, яғни екі жастың қайғылы қазасы жоқ, олар мұратына жетіп, бақытты өмір сүреді. Әрине, мұнысында «Қозы Көрпеш» дастанының белгілі сюжетіне қайшылық бар, негізгі желіден алшақ кеткендей. Бірақ мұндай да варианттың тууы таңырқарлық жат құбылыс емес. Әр заман өз талабын қояды емес пе. Осы үлгінің түпкі айтушысы Жанақ ақын десек те, оның әуел баста өзі орындаған төл оригиналы сол қалпында сақталмағанын жаңа ғана ескерттік. Өйткені, бір кезде Шоқан Уәлиханов Жанақтың өз аузынан жазып алған версиясымен, сол Жанақ ақынға таңылып жүрген басқа нұсқалармен салыстырып көргенде бұлардың өзара айырмашылығы анық білінеді. Себебі, жалғыз Сыбанбай, Бекбау, Бейсенбайлар ғана емес, кейініректе Ақылбай мен Мағауин жүргізген редакцияда да елеулі өзгерістер енгізген көрінеді, керек десеңіз, шығарманың географиясы едәуір жаңартылған, толықтырылған, оның бер жағында біраз қосалқы жаңа персонаждар қатысатын болған. Жаңалық дегеніміз кіріспенің өзінен басталады. Оның алғашқы екі жолында автор ақын өнерін тіпті басқаша бағалайды:

Кемал ақын келтірер сөздің түрін,
Оған да заман өткен бір ықылым.

Екінші жаңалығы: бұл жолы да жыр Қарабай мен Сарыбайдың аңда жүріп достасуынан басталса да, ақын олардың кім екенін айтып қана қоймай, әрқайсысына бірден жекеше мінездеме береді.

Мысалы, Қарабайды дүниеқоңыз, рақымсыз, біртоға адам етіп бейнелесе, Сарыбай, керісінше, жомарт, адал, ел-жұртқа қайырымды, ізгі жан ретінде сипатталады. Далада буаз марал кездесіп, Қарабай кезекті Сарыбайға ұсынғанда ол алғашқыда тайқакси береді де, ақыры Қарабай оған өкпе айтқан соң ғана аңды атып салады. Бұдан, бір жағы, Сарыбайдың мейірімсіздігі білінсе, сонан соң бұл жәйт Сарыбай өлімінің себебі секілденеді. Киелі аңды оққа ұшырмаса, кім біледі, өзі де аман қалар ма еді деп ойланасың. Бұл тұста жазмышқа, тағдырға сенудің де салқыны бар тәрізді. Сарыбай өлер алдында Қарабайға былай дейді:

Әуелі біз жолықтық аман-есен,
Түсірдің осы жерде ақыр заман.
Қоймадың бір маралды атып бер деп,
Мұнша қатты сөз айттың маған, жаман.

Жүзімді көремісің, көрмейісің...
Сөзіме еремісің, ермейісің...
Ант айтып ақыреттік құда болдық,
Қыз туса беремісің, бермейісің....

Өлім үстінде Сарыбай ант-су ішіп серт айтысқан Қарабай құдасының қаталдығын, опасыздығын түсінгендей күдік білдіреді. Мұнысы тез арада анықталды да, Сарыбайдың өлімінен кейін Қарабай көп ұзамай берген уәдесін бұзды: қызымды жетім балаға бермеймін деп басқа елге көшіп кетеді. Жырдың көптеген үлгілерінде шығарманың желісі осылай тартылады да, содан соң Қозының сапары мен қазаға ұшырауы, Қодар құлдың опасыздығы, Баянның кегі, Қарабайдың қараулығы әңгіме етіледі. Алайда, біз сөз етіп отырған нұсқаның кіріспе бөлімінде өзіндік жаңа көріністер бар: Сарыбайдың сүйегін іздеу, оны жерлеу, ханымға (Сарыбайдың әйелі) естірту үшін тазша баланың баруы, Тайлақ бидің қамқорлығы, т.т. Мұнда ханым қайғыға тез иіле қоймайтын қажырлы адам сипатында бейнеленеді. Сарыбай өлімін естіген соң ол жиылған жұртқа мынадай тоқтау айтады:

Жұртым-ай, бұл жылаған ниетіңді қой,
Өлім шықса тіріге болмай ма той.
Жылағанмен бір нәрсе табар болсаң,
Жылап-жылап тірілтіп әкеле ғой!

Сол ханым Қарабайдың толқымалы әрекетіне де төзіммен қарайды да, оған бір топ адамды арнайы жолдамақ болғанда, Тайлақ би елші есебінде өзінің Танас атты баласы бастаған он екі жігітті ұсынады, көп ұзамай олар сапарға аттанады. Бірақ, Қарабай оларды қабылдамақ түгіл, дүрелеп қуып жібереді. Бұдан кейін Қозының шешесі баласына Баян турасында ештеңе де айтпасқа бекінеді де, көпшілік жұрттан сыр сақтауды қатты талап етеді. Үшінші жаңалық: осы нұсқа бойынша Қарабайдың Баян Сұлудан басқа асырап алған тағы екі қызы бар: Ай мен Таңсық. Бұлар жырдың дамуына тікелей әсерін тигізсе де, олардың (Ай мен Таңсықтың) елін тастап көшердегі қоштасу толғауы дастандағы ең көркем жолдардың бірі:

Балталы, Бағаналы ел, аман бол,
Бақалы, балдырғанды көл, аман бол.
Кірім жуып, кіндігім кескен жерім,
Ойнап-күліп, ер жеткен жер, аман бол!..

...Тайлақтың енді аман бол, қалған елі,
Аман бол, қалың ағаш аққан селі.
Теруші ем еріккенде ермек етіп,
Екпе жиде, алма ағаш көлеңкелі.

Серіз сай тау біткенді сала, аман бол,
Халайық, қалған елдің шалы, аман бол!
Қарабай қайын атаң сенен қашты,
Жөргекте Қозы Көрпеш бала, аман бол!
Ұзын өлке, жота мен төбе, аман бол!

Мұндай мұңды жолдарда тек екі қыздың туған-өскен жерінен айрыларда тебіренген ақырғы қоштасуы, өкініш зары ғана емес, опасыз әкенің озбырлығына көрсетілген қарсылық бар. Өздерінің аянышты ауыр халдерін қазақ қыздары тура айтуға бата алмаса да, «қыз танысу», «жар-жар» алуандас әдет-ғұрып жырлары арқылы әрдайым іштегі шерлерін тарқататын, сол замандағы қатал заңға әлсіз түрде болсын қарғысын айтып, қарсылығын білдіретін. Жырға қатысатын бейнелерді түгелдей алсақ, олардың жалпы системасы да біраз өзгертілген. Ең алдымен, Тайлақ би, Көсемсары, Сасан би сияқты жаңа кейіпкерлерді бір көрсек, олардың үстіне есімдері бұрыннан мәлім Қодар мен Айбастың өздері де тіпті басқаша тұрғыда сипатталған. Мысалы, «Қозы Көрпеш — Баян Сұлу» жырының көптеген нұсқаларында Тайлақ би бейнесі жоқ. Тегі, бұл да кейін енген қосынды болуы керек. Оны айтушы ақын ел қамын жеген әділ би, Қозының адал, ізгі қамқоршысы етіп көрсетуге тырысқан. Ол қашанда ел бірлігін, ондағы тыныштық өмірді көксегендей емеурін-ишара білдіреді. Бірақ осының бәрі сол кездегі болмыс шындығына қайшы, езуші, билеуші таптың өкілін дәріптеушілік сарынынан қалған сарқыншақ деп тануымыз қажет. Осыған тектес Айбас образын да мүлдем өзгертіп жіберген. Ол әдеттегідей қарғыбауға берілетін құл емес, Тайлақ бидің інісі, бұл да бір ізгі жан, Қозыға шын достығын білдіріп, Қарабайдың ауылына аттанып, Баянмен кездеседі, оның сәлемі мен сыйлықтарын Қозыға әкеліп тапсырады. Қысқасы, орындаушы ақын Тайлақ бидің өзі мен төңірегін үлгі ретінде көрсетіп, жер-көкке сыйғызбай дәріптейді, мадақ етеді. Сондай-ақ, Қодар бейнесінде де қайшылықтар баршылық. Бірде ақын оның алып күшіне, еңбек сүйетініне сұқтанғандай болса:

Антұрған білдірмейді Қодар жасып,
Әр жерден жүз кісілік құдық аршып.
Су шыққаннан су шығар құдығының,
Суы жоғын толтырар меспен тасып.

Сол күндегі жандардан Қодар асып,
Мінезіне қайраты құп жарасып.

Қодекең шауып жүріп қимылдайды,
Аямай бедеуіне қамшы басып.

Сол күндегі жандардан Қодар епті,
Уағда қылған сертіне анық жетті.
Жанды аямай қимылды қылып-қылып,
Не қылса сол батпақтан алып өтті...

Осыншама еңбек ерлігін жасаған Қодарға мақтау айтпасқа, оның жойқын күшіне сүйсінбеске ақынның лажы жоқ. Мал баққан елдің тіршілігінде су тапшылығы үйреншікті құбылыс. Оған қарсы тұру үшін Қодар секілді алып күш керек. Алайда жалпы алғанда ақын Қодарды онша жаратпайды, оны Тайлақ би іспетті мырзалар босағасында қызмет етуге жаралған соқыр күш, жұмысшы малай ғана деп қарайды. Кейде сол ақын жаңа ғана өзі мадақтаған Қодарды ашықтан-ашық әжуа етеді. Мысалы:

...Жылқысы суға қанып тойып алды,
Қодардың әр нәрседен ойы бар-ды.
Мұны құдай жаратты сонша зор қып,
Анық он кез өзінің бойы бар-ды.

Тоқсан мыңды неғылса қандырды тез,
Әдеті жоқ, мінез жоқ, Қодардан без.
Кәпірдің денесінің бәрі де артық,
Жалпағы жауырынының үш жарым кез.

Қодардың өзі дардай, сөзі дардай,
Жүреді жанның бәрін көзіне алмай...

Мұндай сипаттамалар жұмыс үстіндегі Қодарға сырттай ғана беріліп отыр. Тоқсан мың жылқысымен үдере көшкен Қарабайға ұзақ жол үстінде қыруар малын шөліктерпей аман алып шығу оңай емес. Сондықтан Қарабай ылажсыздан Қодарға жалынады, көмек күтеді, оған жалғыз қызы ақ Баянды беруге уәде етеді. Дегенмен, бұл нұсқада Қодар мен Қозы арасындағы тартыс онша өрістей алмаған. Оған негізгі себеп: жырға үнемі арқау болып келген қазақ-жоңғар жаугершілігі түсіп қалған соң, Қодар мен Қозы қастандығына дәнекер жоқ. Осыдан барып Қодар бірде Қозының орнына аруақ шалды, немесе Көсемсарыны өлтіреді. Көсемсары образы да шартты түрде берілген. Әуелі ол тоқсан байдың тоқсан мырзасының біреуі есебінде Баянға қызығып келсе де, олардың бәрін Қодар жеңіп, өзіне бағындырады да, Қарабай малының соңына салып қояды. Кейін Көсемсары қашып құтылып, Шөктеректі мекендеген Қозыға қосылады, екеуі түсінісіп, достасады. Өстіп ұйықтап жатқан Көсемсарының үстінен Қодар шығып, оны Қозыға санап, өлтіреді де, басын кесіп алып Баянға береді. Дастанның түрінде де біраз ерекшелік бар. Ол негізінде он бір буынды, ұйқасы ааба болып келсе де, сюжеттің дамуына байланысты еркін ұйқасты жеті-сегіз буынды жыр формасы да кездеседі (Тазша баланың Сарыбай өлімі кезінде ханымды жұбатуы, Қозы мұңын білдіретін ұзақ

жыр). Қазақ ауыз әдебиетінің кейбір көне түрі де (айтыс, жоқтау, естірту, қоштасу) мұнда өте орынды, шебер пайдаланылған. Жоғарыда айтқанымыздай, жеке адамның сырт пішінін, ішкі сезімін беруде, яки табиғат көріністерін сипаттауда, кейіпкерлердің ішкі тебіреністерін ашуда ақынның шеберлігі айтарлықтай. Сондықтан да біз бұл нұсқаның көркемдік қасиетіне, ақындық тәсіліне қарағанда көп жағдайда, оның жазба әдебиетке жанасып қалатынын ашып айта аламыз. Бұл — дастанның ең ұтымды, ең күшті жағы. «Қозы Көрпеш — Баян Сұлу» жырының тағы бір көркем үлгісі соңғы жылдары Омбы қаласындағы архивтен табылды. Оның фотокопиясын түсіріп алған — Әлкей Марғұлан. Әйтсе де, алдын-ала тоқталатын бір жағдай бар: ол осы вариант қолжазбасының иесі жөнінде кейбір жорамалдар, Ә. Марғұланның куәлігі бойынша, бұл қолжазбаны Семей қаласында сол кезде қызмет атқаратын Н.Н. Коншинге жіберілген пакеттің сыртында А. К. әріптерінен тұратын белгі болса керек. Міне, осыған қарап Ә. Марғұлан төмендегідей үзілді-кесілді қорытындыға келді: ең алдымен А. К. — Абай Құнанбайұлы дегенді білдіреді, ендеше, «Қозы Көрпеш — Баян Сұлу» дастанын қайтадан жазып шыққан бұл жолы Абайдың өзі. Біздіңше, бұлайша кесіп айтуға әзірге ертерек сияқты. Күні бүгінге дейін Абайдың өз қолымен жазылған бірде-бір қағазды білмейміз. «Ана бір нұсқаны не мына бір тексті» Абай жазған екен деп жорамалдап жүргеніміз, шынында, дәл емес, тек көңілмен жору, оймен долбарлау. Ал мұндай жағдайда Абайдың өз қолымен жазылған тексті сөз ету мүмкін емес, бос әурешілік. Алайда, бұл туралы ақырғы тұжырымды шығарманың өзімен танысқаннан кейін ұсынармыз. Бұдан былай «Қозы Көрпеш — Баян Сұлу» жырын Н.Н. Коншин варианты деп атайтын боламыз. Сонымен, бұл нұсқаның негізгі мазмұны 1936 жылы М.О. Әуезов жариялаған Жанақ вариантын түгелдей дерлік қайталап, кейбір шумақтары мен жеке жолдары бір-бірімен дәлме-дәл түсіп отырады. Тек бір ғана айырмасы: дастанның аяқталуы басқаша. Мұндағы бір жаңалық: ақ сақалды қожа қиын-қыстауда Қозыға үнемі көмектесіп отырады, кейін соның берген ақылы бойынша Қозының өзі Аякөзді қоныстаған елге хан болып қалады да, он үш жасар баласы Күліп Сарыбай еліне барып, сонда патшалық құра бастайды. Қожа мен Айбасқа келсек, олар осы елге тұрақтап, жастарының ұлғайғандарына қарамастан, біреуі Ай қызға, екіншісі Таңсыққа үйленіп, бала сүйеді. Тағы бір жаңалық: Қарабай мен Қодарды ақыр соңында Қозы Көрпеш өз қолымен өлтіреді. Бірақ, Қозы ұзақ жасай алмайды, отыз бес жасында ажалы жетіп дүние салады. Баян күйеуінің басына күмбез тұрғызады, бір жыл өткен соң сүйген жарының моласын құшақтап өзі де жан тапсырады. Қозы мен Баян бір бейітке қойылады. Дастан былайша аяқталады:

Ойлашы, солар шыны дос емес пе,
Өзге доспын дегендер бос емес пе.
Бірі үшін жаратып бірін құдай,
Ақ асыл алла қосқан осы емес пе.

Қозы менен Баянды көмген бірге,
Қайтіп ақыл жетеді мұндай түрге.
Жарын көріп жан беріп сап-сау Баян,
Үлгі болған кейінге білгендерге...

Сөйтіп, біз «Қозы Көрпеш — Баян Сұлу» нұсқаларының ең негізгі дегендеріне тоқтап өттік, ал қалған варианттарының қай-қайсысы болсын жоғарыда айтылғандардың біреуін қалайда қайталап отырады. «Қозы Көрпеш — Баян Сұлу» жыры орыс тіліне де бірнеше рет аударылған. Бірақ кейбір авторлар дастанның жалпы желісін, көбінесе қара сөзбен бергені болмаса, өлең түрінде жарияланғаны жоқ. Бұл ретте осы жырдың жалпы мазмұнын түрліше газет-журналдар мен жинақтарда орыс тілінде бастырған Н.А. Абрамов, Н.Н. Пантусов, Р.Ш. Әбдірахимов, Е.З. Баранов, Е.А. Кастанье, т.б. атап өткен жөн. Рас, «Қозы Көрпештің» орыс тілінде өлең түрінде жазылған бізге мәлім тағы екі нұсқасы бар. Соның бірі жөнінде жоғарыда қысқаша тоқтап өттік. Бұл жолы «Сказка Козы Корпеш» делініп аталған, кім жазғаны белгісіз және оны аударма деуге де келмейді, тегі, белгілі тақырыпқа арналған тың шығарма болса керек. Оның демократтық, халықтық сарындары едәуір басымырақ болғанымен, көркемдік қасиеттері онша емес. Екіншісінің авторы — Г.Н. Тверитин.

Мұны да аударма санаудан гөрі «Қозы Көрпеш — Баян Сұлу» жырының тақырыбына еркін жазылған өзіндік шығарма деп атаса да болғандай. Демек, ақын тарапынан енгізілген жаңалықтары да жоқ емес. Алдымен бұл шығарма жазба әдебиетінің үлгісіне жататын шын мәніндегі көркем поэма. Сонымен қатар ақын дала өмірін реалистік тұрғыдан көрсету жағын күшейте түскен. Осыған орай автор поэмасына қазақ халқының тұрмыс-тіршілігін жан-жақты және терең бейнелей алатын жаңа жағдайлар мен тың көріністер енгізген. Мысалы, қарт бақсының сәуегейлік болжамы, сиқыршы кемпірдің Қозыға жасаған кедергілері, Тазшаның жыры, Қозыға берілген ас, т.т. Поэма екі бөлімнен тұрады. Шағын кіріспеде ақын өз геройларының трагедиялық тағдырын сөз етеді. Поэманың бірінші бөлімі бірнеше жырдан құралған: берілген серт, тағдыр, Қодар құл туралы толғаулар. Осы бірінші бөлім түгелінен дерлік поэманың сюжетіне бастама-арқау тәрізді. Ақын дала келбетін асқан шабыт, зор сүйіспеншілікпен жырлайды. Оның әрбір жолынан өмірге деген құштарлық, жеріктік сезіледі.

Как прекрасны вы, о степи,
С бесконечно синим небом,
С островерхими горами,
Где озера ясной дали,
Где ковыль — трава седая, —
То раздолье, то пустыня,
То лески, то гладь, то травы...
Без конца простор, без грани,
Как прекрасны вы, о степи,
Дар земли ордам казахским!

Г.Н. Тверитиннің образдарды шындық тұрғыдан берудегі зор табысы, оның үшінші жаңалығы. Мысалы, ақынның сипаттауында Қарабай мен Сарыбай аң аулау кезінде кездейсоқ кездескен адамдар емес, олар әуел бастан айтулы достар. Оның бер жағында автордың ұғымында алдағы болатын аянышты оқиғаларға Қарабай мен Сарыбай кінәлі емес. Өйткені, жазмышқа айла жоқ, тағдырға да

қарсы тұруға болмайды. Ендеше, өлгеннің бетінен жарылқасын да, тіріні серт бұздың деп жазғырмайық... Міне, ақынның шығарған қорытындысы осы ғана... Дегенмен поэмада жырдың желісі негізінде сақталған. Мұнда да оқиға Қарабай мен Сарыбайдың марал аулауынан басталады. Қалайда аңда жүрген Сарыбай өзіне төнген қатерді іштей сезініп, қатты толғанады:

Ах, нарядна степь и хороша охота,
Сердце же мое тоскует отчего-то...
Что меня, не знаю, тайное тревожит,
Иль беда какая близится, быть может?
У шайтана злого зависть так могуча...
И приходят беды, будто к ночи туча,
И приходит беды хмурые нежданно,
Разбивают сердце и удачу тайно...
Иль какое горе на пути мне встанет,
Иль беда какая незаметно ранит...

Тосыннан төнген бәлені күткен Сарыбай осылайша мұңға батып, зарығады. Досының көңілін ауламақ боп Қарабай және Бен сұлтанға арналған ойнақы, жайдары өлеңді орындаса да, Сарыбайдың құлазыған көңілін жұбата алмайды. Ақыры екі дос екіқабат күйінде үйлерінде қалған жұбайлары ұл тапса, біріне-бірі қарындас, егер бірі ұл, екіншісі қыз туса, онда «күйеу — қалыңдық» болсын десіп уәде беріседі. Көп ұзамай сүйінші сұрауға келгендер Қарабайдың әйелі — қыз, Сарыбайдың әйелі ұл туғанын қуанышпен хабарлайды. Еліне қайтқан бетінде жол-жөнекей Сарыбай қаза табады. Мұны көрген Қарабай еріксіз мазасызданып, қалың ойға батады: «Бұл қалай, біздің сертімізді тәңірім қабыл етпеді ме, немесе достымды әкеткен ажал құдайдың қаһарының белгісі ме...» Әйткенмен баласының шілдеханасына жиналған жұрттан Қарабай өзінің Сарыбаймен құдайы құда болып серт байласқанын жасырмайды. Бірақ, осы сәтте бақсы-балгерлер болжаулар айтып, Қарабай ант-су ішкеніне қатты өкіне бастайды. Ол енді жаңа қоныс іздейді, ақыры екінші жылдың аяғында Тарбағатайға көшіп кетеді. Сөйтіп, соқыр тағдырға бағынып, антын бұзады да, жат елге қоныс аударады. Г.Н. Тверитин Қодар құлдың бейнесін де басқарақ берген. Екі ғашыққа ол қырсық болып жабысса да, ақын Қодарды жағымды кейіпкер ретінде суреттеген. Баян Сұлуды Қодар мейлінше сүйеді, сондықтан да ол еңбек үстінде жойқын ерлік етеді: шөл далада көптеген құдық қазады, өз қолымен Таңсық көлін жасайды, т.т. Ақыр аяғында Қодардың мұндай зор қызметін көрген Баян қыз енді одан бас тартуға амал таба алмай, бір ай мерзім өткеннен кейін Қодармен неке қиысуға ризалығын білдіреді. Сөйтіп, поэманың бірінші бөлімі аяқталады. Ал поэманың екінші бөлімі бірнеше тараудан құрылған: Қозы Көрпеш туралы жыр, махаббат туралы жыр, қызғану туралы жыр, Қозы Көрпештің өлімі туралы жыр, кек туралы жыр, ас беру туралы жыр, Баянның өлімі туралы жыр. Поэманың бұл бөлімі Қозы Көрпеш бейнесін сипаттаудан басталып, ақын шабыттана, шаттана толғайды да, ержүрек, сымбатты жас жігіттің жайнаған жарқын образын ұсынады. Атастырған қалыңдығы Баянның жайын білгенге дейінгі он бес жылдық өмірін жас Көрпеш алаңсыз бақыт құшағында өткізеді. Бұл нұсқада

да белгілі арна бұзылмай, жас Қозы Баян Сұлуды іздеп сапарға аттанады, жолшыбай сиқыршы мыстан кемпірдің жасаған сан алуан кедергілерін түгелдей жеңіп шығады да, бір кездегі өзінің атамекеніне келіп жетеді. Түн баласын маздаған от басында өткізбек болып отырғанында ол кенеттен ұзақ жол жүріп келе жатқан бір қарияны көреді. Сұрастыра келсе, бұл шал Баян әкесінің туған ағасы Әпсебай болып шығады. Қария Қозының кім екенін білгеннен кейін ақтарыла сөйлеп, оның тезірек Сарыбай ауылына жетуін өтінеді. Сөзін тәмамдауы сол екен, сол жерде Әпсебай қарт жан тапсырады. Қозы ізгі шалдың денесін жерге беріп, өзі қотыр тазша түріне енеді де, Баянның ауылына жөн тартады. Бұл кезде Қодардың қырындауынан әбден мезі болған Баян атастырған жары Қозы Көрпештің келуін асыға күтеді. Өзінің іштегі шерін тарқатып, аз да болсын көңілін көтеру үшін Баян Сұлу қойшы баланың әсем әндерін тыңдауға ниет білдіреді. Қотыр таз ұзақ айтқан ғажап өлеңінде өзінің кім екенін, қайдан келгенін, кімді іздеп жүргенін толық баяндайды, ақырында ол Баянға барлық сырын ашады. Екеуінің арасында бірден махаббат оты тез тұтанады. Бұдан былай үнемі бірге болуларын көздеп Баян қыз Қозыны өз тобына қосады. Осының бәрі Қодардың шамына тиіп, қызғанышын үдете түседі. Ол жаңа пайда болған бақталасынан қайтсе де құтылмаққа бел байлайды. Бірде екеуі шекісіп қалғанда Қозы Қодарға сырын ашып, өзінің кім екенін білдіреді. Жекпе-жек шайқаста Қозы Көрпеш Қодарды жеңеді. Оның ұнжырғасы түсіп кетеді: бір жағы өзінің жеңілгенін мойындаса, екіншіден, енді Баянға үйлену арманы орындалмайтынына көзі жетеді, қызғаныштан жарылып кете жаздайды, қалың ой екі иығын басып тұқыртып тұрғандай сезінеді. Сөйтіп, Қодар мен Қозы ашықтан-ашық жауласады, екеуінің таласы — бір Баян. Түптеп келгенде олар бітіспес екі топқа бөлініп, төбелеске шыққанда Қозылар жағы жеңеді. Арқанға маталған Қодар Қозыдан кешірім сұрап жалынады, ақ көңіл адал жігіт бұл жолы да кесел жасамайды. Бірақ, мұның соңы насырға шауып, трагедиялы жаймен аяқталады.

Қозы Көрпештің өліміне арналған тарауда ақын даланың көркін ерекше тебірене жырлайды, оның бар қасиетін, әсемдігін, сыр-сипатын көз алдына келтіріп, елестетеді, елтиді. Екі ғашықтың аз ғана өмірі алаңсыз, махаббат құшағында өтіп жатады. Бірақ, мұнысы алдамшы көрініс, дауыл алдындағы саябыр ғана еді. Жауыз Қодар өз сертін ұмытпайды, ашық айқастан ештеңе өнбейтінін білген соң, ол енді қапысын тауып Қозыны өлтірмекші болады. Ақыры ретін келтіріп, опасыздық жасап Қозының басын кесіп алып, Баянға сыйға тартады. Ақын Қозы Көрпештің өлімін мұңға толы отты жолдармен тебірене шертеді:

Тише, тише, плачьте, струны,
Мы к тоске Баян подходим,
Дайте место горю нежной —
Сердце юное разбито,
Бейся, бейся в муках, птичка,
Умирай на ярком солнце,
Умирая, ты пируешь
Праздник мести за измену,
Мечь Кодару, мечь злодею —
Кровь жигита ждет отмщенья...

Қайғыдан қан қақсаған Баян Қозыны өлтіргені үшін Қодардан өш алуға ант етеді. Қаралы сұлу сүйген жарының басында ұзақ отырып, қоштасу өлеңін зарлана айтады. Мұнысы тек Қозымен ғана емес, бүкіл өмірімен ақырғы қоштасқаны еді. Әйтсе де Баян есін жиып, өзін берік ұстайды да, кейінірек Қодарды айламен өлтіріп, Қозының кегін қайтарады. Поэма Баянның өлімімен аяқталады... Қорыта келгенде, «Қозы Көрпеш — Баян Сұлу» жырының қазақ жағдайының өзінде әр түрлі ортада жасалып, заманы өткен сайын өзгеріп, жаңарып отырғанын айта кетуіміз қажет. Бұл дастанның тууына, бір жағынан, халықтың өзі, яки оның өз өкілдері араласса, екіншіден, бұған белгілі ақындар да қатынасып, өз нұсқаларын өңдеп, толықтырып, кейбір жағдайларда өзгертіп те отырады. Дегенмен, сан ғасырлық өмірінде дастан өзінің түп сарынынан айрылмай, халықтық негізін жоймай, бізге келіп жетті. Сол себепті де біз «Қозы Көрпеш — Баян Сұлу» жырын қазақ халқының ертедегі өмірін, тұрмыс-тіршілігін, салт-санасын суреттейтін шын мағынасында халықтық шығарма деген қорытынды шығарған дұрыс. Әрине, бұдан тап-таза күйінде халықтық туынды болады екен, «Қозы Көрпеш» жырында қосындылар, ескі дәуірдің әсері жоқ екен деген теріс ұғым тумайды. Біздің міндет осы шығарманың халықтық жақтарын кейінгі қосындылардан арылтып, таза күйінде жеткізуде болып отыр. Тек сонда ғана біз халық даналығынан туған бай қазынамызды шын ғылыми тұрғыдан зерттей алатын боламыз.

Ысқақ Дүйсенбаев

Мақаланың библиографиялық көрсеткіштері:

- Баян Суле и Кузу Корпечь // Отечественные записки. 1830. Ч. 42—43.
- Ильминский Н.И. Песни на киргизском языке. 1860. Рукопись хранится в ЦГА Республики Татарстан. Фонд № 968; осы нұсқа 1878, 1890, 1894, 1899, 1909 жылдары Қазан шаһарында басылып шықты.
- Радлов В.В. Образцы народной литературы тюркских племен, живущих в Южной Сибири и Дзунгарской степи. Ч. III (Киргизское наречие). 1870.
- Березин И.Н. Козы Корпеш — Баян сулу. Турецкая хрестоматия. Т. III. 1876. Акмолинские областные ведомости. 1877. № 1—3.
- Баранов Е.З. Ежемесячное литературное приложение к «Ниве». 1899. № 2.
- Костанье Е.А. Древности киргизской степи и Оренбургского края. Вып. XXII. 1910.
- Валиханов Ч.Ч. Сочинения. СПб., 1904.
- Қозы Көрпеш — Баян қыз. Омбы архивінде, жазып алған Ә.Х. Марғұлан.
- Сектор восточных рукописей Ленинградского отделения Института востоковедения РАН. Фонд № 5.
- Ф. Дербісалиннің нұсқасы (1834); А. Фроловтың нұсқасы (1841); Шөже ақынның варианттары (1864, 1878) және басқалар.
- Радлов В.В. Козы Корпеш — Баян. М., 1924.
- Тверитин Г.Н. Песнь о Козы Корпеше и Баян Сулу. Кзыл-Орда, 1927; Алма-Ата, 1933, 1949.
- Қозы Көрпеш — Баян Сұлу. Жанак ақынның айтуынша, жинаған М. Әуезұлы. Алматы, 1936.
- Қозы Көрпеш — Баян Сұлу. Ш.Әбенов нұсқасы. Алматы, 1938, 1965.
- Қозы Көрпеш — Баян Сұлу. Ы. Дүйсенбаевтың басқаруымен шыққан екі нұсқа (Алматы, 1957) және алты нұсқа (Алматы, 1959).
- Әуезов М. Қозы Көрпеш — Баян Сұлу (зерттеу) // Қазақ әдебиетінің тарихы. I т. Фольклор. Алматы, 1948.
- Қозы Көрпеш — Баян Сұлу // Қазақ әдебиетінің тарихы. I т. Бірінші кітап. Алматы, 1969.
- Ауэзов М. Мысли разных лет. Алма-Ата, 1961.
- Жұмалиев Қ. Қозы Көрпеш — Баян Сұлу (зерттеу) // Қазақ эпосы мен әдебиет мәселелерінің тарихы. Алматы, 1958.
- Ғабдуллин М. Қазақ халқының ауыз әдебиеті. Алматы, 1958.
- Дүйсенбаев Ы. «Қозы Көрпеш — Баян Сұлу» жырының нұсқалары туралы (зерттеу). Жинаққа кіріспе. Алматы, 1959.
- Қоңыратбаев Ә. Қазақтың «Қозы Көрпеш» жыры туралы (зерттеу). Алматы, 1959.
- Куз Курпячъ. Башкирская повесть, писанная на башкирском языке одним курай-чем и переведенная на российский язык и долинах гор Рифейских. К., 1812.
- Радлов В.В. Образцы народной литературы тюркских племен, живущих в Южной Сибири и Дзунгарской степи. 1872. Т. VI.

МАЗМҰНЫ

«ҚОЗЫ КӨРПЕШ», лиро-эпостық поэма

7

Ы. Дүйсенбаев

ҚОЗЫ КӨРПЕШ — БАЯН СҰЛУ

132

Әдеби-көркем басылым
«Жетінші сөз» сериясы

ҚОЗЫ КӨРПЕШ

Лиро-эпостық поэма

Безендіруші

Қадырбек Қаметов

Серияны көркемдеген

Андрей Таловиков

Қазақстан Республикасы Мәдениет, ақпарат және спорт министрлігінің
бағдарламасы бойынша шығарылып отыр

Редакторы **Б. Хабдина**

Көркемдеуші редакторы **Б. Сопыбеков**

Техникалық редакторы **А. Соколова**

Басылымды баспаға дайындаған **Е. Корешков**

Беттеген **А. Корешкова**

ИБ №549

Басуға 18.03.2005 қол қойылды.

Пішімі 84x108 1/16. Қағазы офсеттік.

Офсеттік басылыс. Қаріп түрі Gill Sans.

Шартты баспа табағы 17,64 + 0,64 қосарбет.

Шартты бояулы беттаңбасы 73,65.

Есептік баспа табағы 12,57 + 1,0 қосарбет.

№ 2640 тапсырыс.

Таралымы 3000 дана.

«Мектеп» баспасы» ЖШС-і, 050009, Алматы қаласы, Абай даңғылы, 143

Кітап тарату бөлімінің телефоны: (3272) 42-19-68

«Атамұра» корпорациясының

полиграфкомбинаты

050002, Алматы қаласы, Мақатаев көшесі, 41

ББК 84Қаз7-5

Қ 58

Қозы Көрпеш.

Қ 58 Лиро-эпостық поэма. — Алматы: Мектеп, 2006. — 168 бет. («Жетінші сөз» сериясы).

ISBN 9965-33-372-6

Қазақ лиро-эпосының інжу-маржаны «Қозы Көрпеш — Баян Сұлу» жыры — ғасырлар бойы ұрпақтан ұрпаққа жалғасып келе жатқан ұлы мұраның бірі. Мың жарым жылдық тарихы бар, түркі халықтарына кеңінен тараған бұл жырдың отыздан астам нұсқасы кездеседі.

«Жетінші сөз» сериясымен жарық көрген бұл басылымда жырдың Мәшһүр Жүсіп Көпеев хатқа түсірген нұсқасы беріліп отыр. Кезінде жазушы Мұхтар Әуезов мұны: «Қозы Көрпеш — Баян Сұлу» жырларының ішіндегі айрықша назар салатын бір тәуір нұсқасы осы», — деп бағалаған болатын.

«Қозы Көрпеш — Баян Сұлу» жыры қазақ әдебиеттану ғылымында көптеген зерттеулерге арқау болды. Кітапта белгілі ғалым Ы. Дүйсенбаевтың жырдың барлық нұсқаларына тоқталып, олардың көркемдік құндылығы мен ерекшеліктерін саралаған мақаласы ұсынылып отыр.

Қ 4702250202-021 125— 06
404(05)—06

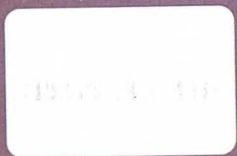
ББК 84Қаз7-5

Басылымның мүліктік құқықтары
«Мектеп» баспасы» ЖШС-іне тиесілі

ISBN 9965-33-372-6

© Қаметов Қ., безендірілуі, 2006
© Гусакова С., серияның идеясы мен жасалуы, 2002
© Таловиков А., серияның көркемделуі, серия белгісі, 2002

ISBN 9965-33-372-6

9 789965 333729

ЖЕТІНШІ СӨЗ

Қазақ халқының тарихы мен
мәдениеті жөніндегі
ғылыми-көпшілік кітаптар сериясы